

Povijest zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru¹

Vlatka Dugački

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb
vdugacki@gmail.com

Krešimir Regan

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb
kresimir.regan@gmail.com

SAŽETAK: U radu se prikazuje pregled povijesti zdravstvene skrbi i razvoja zdravstvenih ustanova na hrvatskom prostoru od prapovijesti do suvremenoga doba. Na temelju relevantne literature i periodika prikazuje se razvoj skrbi za bolesne i nemoćne na ovom prostoru od najranijega doba. Prikazani podatci u ovom radu prilog su istraživanju sustavne povijesti hrvatskoga zdravstvenoga sustava.

Ključne riječi: *povijest zdravstva; zdravstvene ustanove; Hrvatska*

Uvod

U neveliku, ali raznoliku korpusu radova na temu povijesti medicine, pregled zdravstvenih prilika i razvoja zdravstvenih ustanova donedavno nije imao svoje predstavnike. Radovi posvećeni toj temi više su bili medicinski, negoli povijesno-medicinski, baveći se dominantnim bolestima toga razdoblja, dok su radovi iz povijesti medicine većinom bili posvećeni istaknutim pojedincima, ponajprije Andriji Štamparu te njegovu djelovanju i nasljeđu. Taj nedostatak dijelom su otklonili Luj Thaller,² Lavo-

¹ Rad je prilagođen i nadopunjen verzija poglavlja Povijest medicine i zdravstva iz *Hrvatskoga povijesnoga atlasa* (ur. V. Dugački i K. Regan), Zagreb 2018.

² Luj Thaller: *Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika. Povijest borbe protiv bolesti i smrti*, Zagreb 1938; Isti: *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od god. 1770. do 1850.*, Zagreb 1927.

slav Glesinger,³ Mirko Dražen Grmek⁴ i Vladimir Dugački,⁵ koji su u više radova prikazali proces zdravstvenoga prosvjećivanja u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na društvenu, gospodarsku i političku problematiku, koja ih je pratila. Na temelju relevantne literature i periodike žele se prikazati okolnosti, uvjeti i okoliš u kojima je djelovao i danas djeluje sustav zdravstvene skrbi na hrvatskom prostoru. Svi navedeni čimbenici utječu na razvitak zdravstva i s obzirom na promjenu njihove dinamike morao se mijenjati sustav zdravstva i zdravstvene skrbi te u skladu s tim i razvoj zdravstvenih ustanova.

Potaknut nedostatkom sustavnoga istraživanja razvoja zdravstvene skrbi na prostoru današnje Hrvatske, rad se bavi zdravstvenim, higijenskim i socijalnim prilikama koje su dominirale tijekom više tisućljeća. Cilj je uputiti na probleme koji su prevladavali, na djelovanje pri suzbijanju istih na terenu, kao i na djelovanje po pitanju prevencije i zdravstvene zaštite.

U povijesti svjetske medicine hrvatske su zemlje većinom imale posredničku ulogu. Razloge za to treba tražiti u povijesnom razvoju toga dijela Europe i političko-teritorijalnoj rascjepkanosti hrvatskoga prostora. Stoljetne borbe za političku samostalnost kočile su svaki razvoj samostalne kulture pa tako i medicinske koja je stoljećima bila pod stranim utjecajima. U hrvatskim su se zemljama dodirivale istočna i zapadna kultura, kroz njih je polazila granica između Zapadnoga i Istočnoga Rimskog Carstva, islama i kršćanstva, istočne i rimske crkve te u tom svjetlu treba promatrati i razvoj medicinske misli u Hrvatskoj.

Od prapovijesti do srednjega vijeka

Godine 1899. Dragutin Gorjanović Kramberger otkrio je na Hušnjakovu brdu bogato nalazište pračovjeka (tzv. krapinski pračovjek). Taj nalaz bio je odlučujući dokaz o postojanju fosilnoga pleistocenskog čovjeka. Iz fosilnih ostataka može se iščitati najstarija povijest liječenja na hrvatskom tlu. Na kostima su utvrđene ozljede koje su za

³ Lavoslav Glesinger: *Povijest medicine*, Zagreb 1978, isti: *Medicina kroz vjekove*, Zagreb 1954.

⁴ Mirko Dražen Grmek: *Uvod u medicinu*, Beograd-Zagreb 1971; Isti: *Zdravstvene prilike i medicina slavenskih naroda u najranije doba njihove povijesti*, Zagreb 1965; Isti: *Hrvatska medicinska bibliografija: opis tiskanih knjiga i članaka s područja humane i veterinarske medicine i farmacije, koji se odnose na Hrvatsku*, dio I, sv. I: 1470-1875, Zagreb 1955; dio I, sv. II: 1876-1918, Zagreb 1970.

⁵ Vladimir Dugački: Proces institucionalizacije hrvatske medicine do Prvoga svjetskog rata, *Acta medico-historica Adriatica*, 7(2009) 1, 61–70; Isti: Razvoj zdravstvenih ustanova u Hrvatskoj do Prvoga svjetskog rata, *Medicus*, 16(2007) 2, 251–255; Isti: *Hrvatska medicinska bibliografija. Opis tiskanih knjiga s područja humane i veterinarske medicine i farmacije, koji se odnose na Hrvatsku* (suautor M. D. Grmek), dio I, sv. III: 1919–1940, Zagreb 1984; Usp. Vlatka Dugački: Bibliografija radova Vladimira Dugačkoga (1961–2013), *Studia lexicographica*, 6(2012) 1/2(10/11), 67–304; Ista: Bibliografija radova Vladimira Dugačkoga (dodatak), *Studia lexicographica*, 7(2013) 1(12), 267–269.

života pračovjeka bile izliječene: prijelomi ključne kosti, prijelomi podlaktice koji su zacijelili, amputacija podlaktice i frakture lubanje premoštene koštanim kalusom. Svi ti podatci govore o tome da je krapinski pračovjek prije 130 000 godina uspješno liječio prijelome i rješavao višestruku traumu (kraniocerebralne ozlijede, višestruke prijelome i amputacije), a da je preživio liječenje tih bolesti vidi se iz ostataka kostiju koje su zacijelile. Na temelju toga može se zaključiti da je zajednica krapinskoga pračovjeka bila socijalno osjetljiva za svoje oboljele i ozlijeđene članove te skrabila za njih do njihova izlječenja, za što su, pretpostavlja se, korišteni imobilizacija, trave i oblozi od bilja i meda.⁶

U IV. st. pr. Kr., istodobno s dolaskom Kelta, jadranske su obale bile zahvaćene grčkom kolonizacijom. Dolazak Grka na istočnu obalu Jadrana utjecao je na društveni i kulturni razvoj autohtonih zajednica te su u III. st. pr. Kr. Ardijejci, pod vodstvom Argona, uspostavili velik savez ilirskih naroda, koji se protezao od rijeke Krke pa sve do današnje Albanije. Vrhunac, ali ujedno i početak kraja političke moći ilirska je država doživjela za vladavine Teute, koju su porazili Rimljani te na osvojenu području uspostavili provinciju Ilirik.

Iliri su vjerovali da su bolesti plod djelovanja demona i zlih duhova te su ih liječili čaranjem i vraćanjem plemenskih vračeva i starijih žena. Magijska medicina bila je prisutna kod Ilira u predrimsko doba, a primjenjivana je sve do kasne antike. Međutim, osim magičnih elemenata, ilirska je medicina sadržavala i niz racionalnih sredstava – poznavali su i koristili različito ljekovito bilje – žutu sirištaru (*Gentiana lutea*), peruniku (*Iris illyrica*) i dr. – kojima su liječili glavobolje, čireve, komplikacije i bolesti jetre, lošu probavu, slabokrvnost, vidali rane i sl. U prilog tome govori i činjenica da je biljka *Gentiana* ime dobila po ilirskom vladaru Genciju, kojega se smatra prvim spoznavateljem njezina ljekovita svojstva. Plinije Stariji i Dioskurid spominjali su i hvalili ljekovito bilje Ilirika. Kako su Iliri poznavali obradu željeza, obavljali su i manje operacije. Na području naseljenom Ilirima u predrimsko doba zabilježene su i antropološkom osteološkom analizom dokazane vrlo stručne kirurške intervencije na odstranjivanju zuba, dijelova mandibule i cista, što dokazuje postojanje liječnika i prije dolaska rimske vlasti, ali, zasigurno, i kontakte s razvijenijim kulturnim sredinama, poput Grčke. U skladu s time njihova je medicina imala i karakter humoralne patologije.

Grčke kolonije na Jadranu razvile su se u »zlatno doba« grčke znanosti. Ostaci Asklepijeva svetišta svjedoče da se u Epidaurusu osobito gajio Asklepijev kult, koji je pod nazivom Eskulap bio popularan i među Ilirima u rimsko doba (Eskulapovi

⁶ Igor Salopek: Muzej krapinskih neandertalaca kao izvor medicinskih refleksija, *Acta medico-historica Adriatica*, 8(2010) 2, 197–202.

hramovi u Naroni, Saloni, Poli).⁷ Asklepijev je kult je preko Dacije prodro i u Panoniju.

Rimljani su ostavili daleko više tragova u medicini na hrvatskim prostorima. U rimsko doba posebno su na glasu bili vračevi iz Panonije. Prema nekim izvorima, upravo je iz te provincije bio vrač koji je dodirom izliječio cara Hadrijana od groznice. Kako je rimska država širila svoj utjecaj na pojedine prostore, tako je dolazilo i do njihove postupne romanizacije. Nositelj ovih procesa bila je rimska vojska. Uz izgradnju komunikacija, vojnih utvrda, vila, termi, urbanih naselja i veteranskih nastambi, prvi su put prisutni i liječnici i farmaceuti na ovim prostorima. Rimski vojni liječnici služili su ponajprije potrebama vojske, a s vremenom i svim građanima rimske države. Njihovo je prisustvo potvrđeno u redovnim i pomoćnim trupama te u ratnoj floti. Koliko je važan bio liječnik u smislu organizacije rimske vojske, pokazuje i činjenica da je već car August donio zakon prema kojem je svaka legija morala imati pet liječnika, a kohorte jednoga. Isti vladar formirao je profesionalnu vojnu liječničku službu, dodjeljujući liječnicima zemljišta, mirovine, poseban pravni status te visoka primanja. Osnovana je i obavezna vojna medicinska škola. Propisi kojima je država definirala broj liječnika u naseljenom mjestu nametnuti su kao standard. Tako je Antonije Pio dozvolio da pet liječnika radi u malim gradovima, sedam u srednjim, a najviše deset u velikim gradovima i središtima provincija. Medicinska rimska služba s vremenom se specijalizirala za pojedina stanja i bolesti. Na temelju analize pisane građe mogu se konstatirati specijalisti kirurzi, liječnici za oči, uši i zube, farmaceuti, pa čak i ginekolozi i veterinari, koji su postupno formirali rimski liječnički kolegiji. Prve klasične bolnice – *valetudinaria*, javljaju se u sklopu vojnih *castruma*. U sklopu vojnih reformi koje je pokrenuo car August uvedeno je pravilo da svaki vojni logor mora imati bolnicu. U gradskim središtima postojale su i ambulante – *tabernae medicae*, gdje je zakonom bilo predviđeno liječenje građana, a najsiromašnijih besplatno. Rimljani su znali raditi i pilule, a koristili su i olovo u ljekovitim tretmanima. Osim žute sirištare i perunike, od ljekovitih biljaka koristili su i kopar, divlju cikoriju, kumin, cimet, mak, kardam, bršljan, šafran i valerijanu. Paralelno s postojanjem medicine i farmacije, u rimsko doba razvija se i veterinarstvo. Postojale su i bolnice za životinje – *veterinarium*, a dijagnostiku i liječenje obavljali su profesionalni veterinari, specijalizirani za pojedine životinjske vrste.⁸

Rimljani su vodili računa i o općem stanju zdravlja, svjesni činjenice da je iznimno bitno sačuvati kondiciju i stanje tijela i organizma kroz osobnu higijenu, zdravu ishranu, tjelovježbu i sl. Stoga su mnogo polagali u razvoj infrastrukture,

⁷ Bruno Bijadija: Rimska religija i kultovi u Epidauru, *Archaeologica Adriatica*, 6(2012)1, 67–86; Jovan Maksimović, Marko Maksimović: Ranokršćanski mučenici – žrtve nepoštovanja Asklepijevog kulta u vrijeme Dioklecijana, *Acta medico-historica Adriatica*, 8(2010) 2, 239–260.

⁸ M. D. Grmek: *Uvod u medicinu*.

kanalizacije, dovoda pitke vode do urbanih i ruralnih naselja, izgradnju hospicija, termi (*Aquae Balissae, Aquae Iasae*), prostora za gimnastičke vježbe i dr. Poboľšavali su opći sustav zdravstva nizom zakonskih mjera koje su pridonijele njegovu napretku. Gradili su vodovode (*Spalatum, Siscia, Navalis, Aquae Iasae*), meliorirali zemljišta, propisno ukopavali mrtve, kontrolirali kvalitetu prehrambenih artikala, obavljali zdravstvene kontrole prostitutki i dr. U skladu s općim tendencijama u poboljšanju higijenskih uvjeta, jedna od glavnih tekovina rimske civilizacije jest i pojava termi. U gradovima su to bili raskošni objekti s centralnim grijanjem i parnim kupeljima. Službenici u kupalištima, *balnearii*, bili su specijalizirani za različite vrste masaža, a kupke su se koristile u ljekovite svrhe. Na prirodnim vrelima tople, sumporne ili ljekovite vode Rimljani su gradili terme (*Salona, Pola, Nesactium, Siscia, Aquae Iasae*) ili hospicije. U većim gradovima postojale su primalje; nadgrobna ploča rimske primalje Elije Sotera nađena je u Vranjicu kraj Solina.⁹

S brigom o zdravlju kroz održavanje higijene, kao i s farmacijom, povezana je i pojava kozmetike. Rimljani su se svakodnevno uljepšavali, osobito žene. Koristili su sapun, a za pranje kose tekućine na bazi natrijeve lužine ili gline u prahu. Razne masti, kreme i mirišljava ulja čuvani su u boćicama, kutijicama, a ukosnice, češljevi i ogledala bili su nužni inventar. Iz sačuvanih izvora poznati su mnogobrojni recepti za različite kozmetičke preparate koji su pospješivali održavanje ljepote: boje za kosu, kreme za bore i depilaciju, sjenila za obraze, kapke i oči te različita ulja za njegu tijela. Poznato je da se i mlijeko magarice koristilo za održavanje kože svježom.¹⁰

Česti ratovi te obolijevanja ljudi u mirnodopskim uvjetima potaknuli su prioritetni razvoj medicinskih znanosti, što potvrđuju mnogobrojni arheološki nalazi medicinskih i farmaceutskih instrumenata. Zbirka rimskih medicinskih instrumenata iz Siska koja se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu sadržava oko 600 komada različitih instrumenata i spada među veće u Europi. Sonde, spatule, pincete, žličice i dr. predstavljaju samo dio asortimana koji su stanovnici Rimskoga Carstva koristili kao liječnički instrumentarij, ali i kao farmaceutski ili toaletni pribor. U nas su takvi instrumenti iskopani u Solinu, Ninu, Zadru i Obrovcu. U Sisku je pronađen i natpis vojnoga liječnika Marka Mucija Hegetora (II. st.), dok je u Saloni pronađena stela liječnika Flavija Ursilijana, važna jer je na njoj prikazana pločica za razmazivanje masti, što potvrđuje činjenicu da su antički liječnici ujedno bili i farmaceuti. U Ninu je pronađena kutijica s tri kompletno sačuvane pilule (I. st.); na osnovi jedne od njih točno je utvrđen i njihov kemijski sastav (bazični olovni karbonat /cesussa/) i aromatična gumi-smola (mirha ili tamjan). Svi ti nalazi iz rimskoga doba upućuju na dugu tradiciju farmacije na hrvatskom prostoru.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

U doba cara Klaudija, oko 168. pr. Kr. pojavila se u Europi, a napose u Iliriku bolest nazvana mentagra. Nakon 165. godine ilirske pokrajine zahvatila je Antoninska ili Galenova kuga, koja je poharala Naronu, Aenonu i Scardonu.¹¹

Južni su Slaveni u hrvatske krajeve donijeli i svoju autohtonu pučku medicinu, koju su nadopunili ostacima medicine ilirsko-rimskih starosjedilaca i raznovrsnim elementima starogrčke, bizantske i arapske medicine. Slaveni su dobro poznavali građu ljudskoga tijela (imali nazive za sve dijelove tijela i važnije organe), vjerovali su da su nositelji životne snage tjelesni sokovi (posebice krv), a pokretačem života smatrali su »dušu« (pneumatski princip). Iako su poznavali racionalne uzroke bolesti (traume, trovanja, pogrešna prehrana, meteorološki čimbenici), ipak su držali da su presudni uzroci bolesti magične prirode. Liječenjem su se bavili posebni vračevi koji su istjerivali zle duhove, čarali i proricali sudbinu, ali su istodobno upotrebljavali niz ljekovitih biljaka – lipu (*Tilia*), odoljen (*Valeriana*), bijeli sljez (*Althaea officinalis*) – smatrajući da za svaku bolest postoji specifična ljekovita biljka, dok »trava od razgona« (čestoslavica, *Veronica officinalis*) liječi sve bolesti. U staroslavenskim izvorima od bolesti se spominju rane, padavica, vodena bolest, hematurija, metroragija, dijareja, prolaps rektuma, crijevni nametnici, otoreja, sljepoća, gluhoća, mokraćni kamenci i dr. Kako su smatrali da uzročnici bolesti mogu biti prirodni i magično-teurgični, tako je i terapija bila dvovrsna. Najvažniji terapijski čin bio je zavjet i žrtva božanstvu, nakon čega su se bolesnici obraćali plemenskim vračevima, koji su poznavali magične postupke liječenja s pomoću riječi, grafičkih znakova, ljekovitoga bilja i glazbe. Liječenjem su se bavile i travarke.¹²

Južni su Slaveni doseljenjem u novu domovinu preuzeli različite elemente medicine ilirsko-rimskih starosjedilaca. Prihvatili su pojedine magične koncepcije (urokljive oči), ali i racionalne lijekove (maslinovo ulje, kamilica). Već su u VI. st. upoznali bizantsku medicinsku kulturu, koja se širila preko dalmatinskih gradova i koja je vrhunac doživjela za Justinijana I. Velikoga, a u izvorima se spominje bizantski liječnik Teodor, koji je 595. boravio među Slavenima. Za bizantske vladavine Dalmacijom postojale su bolnice uređene po bizantskom uzoru, primjerice javni hospital u Zadru (osnovan 559).¹³ U dalmatinskim gradovima vrijedili su bizantski zakoni u kojima su se nalazile i važne zdravstvene odredbe. Neovisno o tome, u dalmatinskim gradovima prevladao je utjecaj latinske medicine unesene preko talijanskih i franačkih redovnika. Sveci zaštitnici medicine bili su Kuzma (zaštitnik liječnika i kirurga) i Damjan (zaštitnik ljekarnika i farmaceuta), čiji se kult rano proširio u Hrvatskoj.

¹¹ L. Glesinger: *Povijest medicine*.

¹² M. D. Grmek: *Uvod u medicinu*.

¹³ Neven Skitarelić, Robert Nezirović, Nataša Skitarelić: Pregled povijesti zadarskog zdravstva, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 58(2016), 469–496.

Rašireno je bilo i štovanje sv. Roka, zaštitnika od kuge i kolere. Zaštitnikom Dubrovnika postao je sv. Vlaho, izlječitelj vratnih bolesti, u Zadru je štovana sv. Stošija, izbačiteljica od otrova, dok je sv. Juraj, kojega se zagovaralo kod groznice i kuge, zaštitnik više mjesta u okolici Šibenika. Tim su svecima podizane crkve, u koje su se donosili zavjetni darovi za uspješno ozdravljenje.

U VI. st. zahvatila je Europu pandemija kuge, koja je 544. harala u Dalmaciji, posebno u Saloni, a 545. opustošila je Zadar. Novi val epidemije 587–591. zahvatio je dalmatinske gradove i Istru. Iz toga razdoblja potječu i najstariji sačuvani medicinski tekstovi na hrvatskom tlu, a odnose se na fragmente *Podrijetla riječi ili etimologije (Originum seu etymologiarum libri XX)* Izidora iz Seville.¹⁴

Godine 852. knez Trpimir u Hrvatsku je pozvao benediktince iz Italije i dao im sagraditi samostan u Rižinicama. Benediktinci su se uvelike bavili liječenjem te IX–X. st. sve više potiskivali vračeve i vidarice. Prvi poznati liječnik redovnik bio je Grgur, sin Petra Crnoga, opat samostana u Selu kraj Splita (IX. st.). Kasnije se spominju mnogi liječnici-redovnici, a neki od njih su postali i visoki crkveni poglavari. U samostanima se uzgajalo ljekovito bilje, prepisivali medicinski spisi, s vremenom niču i prve ljekarne, a poneki dijelovi samostana služili su kao sklonište siromasima i bolesnicima. Kada bi oboljeli ili onemoćali, hrvatski su se crkveni i svjetovni velikodostojnici sklanjali u benediktinske samostane, gdje su ih redovnici njegovali. Templarski red raširio se po Hrvatskoj već sredinom XII. st. Godine 1186. templari su uz svoj samostan na Bojišću kraj Nina osnovali hospital za bolesnike i siromahe, koji se smatra prvom javnom bolnicom na hrvatskom prostoru. Cisterciti su također u XII. st. došli u Hrvatsku te su u Topuskom obnovili rimske terme i kupalište (*Ad fines*), a u Zagrebu su osnovali prvo javno kupalište. Poznati su bili cistercitski samostani u Slavoniji i hospitali u njima.¹⁵

U svakom je samostanu bila jedna ili više prostorija za liječenje bolesne braće, koja je kasnije pretvorena u samostansku bolnicu i u koju su uz redovnike primane i starije osobe te hodočasnici, a imala je ulogu karitativne ustanove. S vremenom su se te prostorije proširivale i pretvorene su u prave bolnice.

U dalmatinskim i istarskim gradovima, napose Dubrovniku, Zadru, Šibeniku, Trogiru i Puli, postojala je XIII–XV. st. uređena komunalna zdravstvena služba regulirana različitim sanitarnim odredbama u statutima tih gradova. Gradovi su imali stalno plaćene fizike i kirurge, jednu ili više bolnica, ljekarne, nahodište i lazaret. Prvi lazaret osnovan je 1272. u Dubrovniku. Poslije su se namjenski gradili objekti na poluotoku Danče, na Lokrumu i na Pločama. Nakon križarskih ratova osnovan

¹⁴ L. Glesinger: *Povijest medicine*.

¹⁵ Ibid.; M. D. Grmek: *Uvod u medicinu*.

je u Europi velik broj leprozorija, no kako se pobol od gube tijekom XV. st. smanjivao, te su ustanove zatvarane ili pretvarane u lazarete za izolaciju kužnih i sifilitičnih bolesnika. Lazareti su se podizali duž cijele naše obale, a tijekom XVI. st. jedan od najuređenijih na Sredozemlju bio je onaj u Splitu, koji je s radom počeo 1592., a djelovao je do kraja XVIII. st.¹⁶ Tijekom XIX. st. mijenjali su se nazori o karanteni i ras-kužbi pa su karantensko-lazaretske institucije gubile važnost, a naziv lazaret rabio se još neko vrijeme za vojna previjališta i vojne bolnice.

Prve bolnice spominju se u Poreču i Puli (XIII. st.), Rabu (1312), Dubrovniku (1347) i Splitu (XIV. st.). Liječenje bolesnika bilo je u uskoj vezi s priređivanjem lije-kova, o čemu svjedoči prva javna ljekarna osnovana 1271. u Trogiru. Poslije su otvo-rene neke od najstarijih europskih ljekarna – u Dubrovniku (1317), Zagrebu (1355) i bolnička ljekarna »Domus Christi« u Dubrovniku (1420), koja je 1540. pretvorena u javnu bolnicu sa stalnom liječničkom službom.¹⁷

Vijeće Dubrovačke Republike donijelo je odluku kojom je uvedena karantena kao mjera zaštite od unošenja i širenja kožnih pošasti. Nakon epidemije kuge, koja je 1347–51. harala Europom, u Dubrovniku je 1377. Veliko vijeće izdalo odredbu (*Onaj koji dolazi iz krajeva zahvaćenih kugom neka ne ulazi u Dubrovnik ili njegovu okolicu – Veniens de locis pestiferis non intret Ragusium vel districtum*) prema kojoj su pridošlice iz kužnih područja imale provesti mjesec dana na određenim nadziranim lokacija-ma prije no što im se dopusti ući u grad. Godine 1397. uslijedila je nova odredba (*O uredbama donesenima godine 1397. protiv onih koji dolaze iz krajeva zahvaćenih kugom – De ordinibus contra eos qui veniunt de locis pestiferis anno 1397 factis*) kojom se utvr-dilo trajanje i mjesto karantene, odredile kazne za kršitelje te naredilo da Malo vijeće treba imenovati tri zdravstvena službenika iz redova vlastele za nadzor provođenja tih mjera. Dubrovački liječnik Bartolo de Squarcialupi autor je djela o kugi pod na-slovom *Colcodeus seu liber de peste*.¹⁸

Statutima su bile regulirane mjere za zaštitu od kuge i malarije, kontrola hra-ne i lijekova, opskrba pitkom vodom, mjere protiv prostitucije i alkoholizma. Od XIII. st. dalmatinski gradovi su u stalnu komunalnu službu uzimali liječnike, koji su morali besplatno liječiti siromašne građane i brinuti o javnoj higijeni. U tom se raz-doblju ističe splitski kanonik Petar, koji je 1217. bio osobni liječnik Andrije II. Arpado-

¹⁶ Snježana Perojević: Izgradnja lazareta u Splitu, *Prostor*, 10(2002) 2(24), 119–132; Vladimir Du-gački: Splitski lazaret godine 1782, u: *Znanost u Hrvata. Prirodoslovlje i njegova primjena / Centuries of Natural Science in Croatia. Theory and Application (katalog izložbe)*, 1. Zagreb 1996, 270; Hugo Gjanković: Epidemijske bolesti, lazareti, karantena u prošlosti, *Naše more*, 17(1970) 2, 83–91.

¹⁷ Ivo Marinović: Iz povijesti dubrovačke bolnice – od Domus Christi (14 st.) do Nove bolnice (1888), *Acta medico-historica Adriatica*, 3(2005) 1, 101–111.

¹⁸ L. Glesinger: *Povijest medicine*; M. D. Grmek: *Uvod u medicinu*.

vića. Mladen II. Bribirski imao je liječnika Guglielma da Varignana koji mu je posvetio djelo *Secreta sublimina ad varios curandos morbos*.¹⁹

Hrvatske su zemlje u tom razdoblju bile u vezi sa Salernskom medicinskom školom, najjačim zapadnim medicinskim središtem u srednjem vijeku i pretečom medicinskoga fakulteta, koja je procvat doživjela u XII. st. i u kojoj su se izučavale anatomija, kirurgija i ginekologija. Iz Salerno dolaze liječnici u hrvatske krajeve početkom XIV. st. Tako 1302–13. u Dubrovniku boravi magister Ricardus de Salerno, a 1305. Petar Marancinus de Salerno. Godine 1336. spominju se u Dubrovniku Ivan de Stilo i sin mu Toma, obojica liječnici i ljekarnici. U Dubrovniku 1426. boravi liječnik Giacomo Mazia iz Salerno, za kojega izvori navode da je izliječio jedan *ulcus cruris*.²⁰ Spominju se i domaći liječnici, primjerice dubrovački liječnik Prvoslav (1280), zadarski Franjo Stupić, šibenski kirurg Marko (prva polovica XV. st.) te zadarski bribir Vukašin Palečić, koji je sredinom XIV. st. napisao kratak kirurški priručnik.²¹

Istodobno se u sjevernoj Hrvatskoj (Varaždin, Zagreb) donose uredbe o uređenju javnoga zdravstva. Zagreb je sredinom XIV. st. imao čak četiri bolnice, a većina izučenih liječnika dolazila je iz njemačkih zemalja. Talijanski liječnik i zagrebački biskup (1343–48) Jakob iz Piacenze (*Jacobus de Placentia*) sa sobom je donio veliku zbirku medicinskih rukopisa, moguće namjeravajući u Zagrebu osnovati medicinsku školu.²² Također je bio osobni liječnik Karla I. Roberta. U Zagrebu je 1355. osnovana najstarija gradska ljekarna »K crnom orlu«, službeni naziv koje se prvi put spominje u gradskom statutu iz 1425. kao *Apotheca Civitatis ad Aquillam Nigram*, a u svom je grbu imala i grb grada Zagreba.²³ U tom su razdoblju postojale gradske ljekarne, u kojima su djelatnici bili gradski službenici, svojevrzne obrtničke radnje, poslovanje kojih je nadzirala gradska uprava, i ljekarne pri samostanima i hospitalima.²⁴

Od ranoga novoga vijeka do Prvoga svjetskog rata

Prekretnicu u povijesti medicine predstavlja prodor Osmanlija koji su se, iako su u osvojenim krajevima gradili kupališta (hamam) i vodovode, za liječničku pomoć

¹⁹ Ibid.

²⁰ L. Thaller: *Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika*.

²¹ L. Glesinger: *Povijest medicine*; M. D. Grmek: *Uvod u medicinu*.

²² Vladimir Dugački: *Medicinska nastava u Zagrebu prije otvorenja Medicinskog fakulteta*, *Acta medico-historica Adriatica*, 4(2006) 1, 111–120.

²³ Vladimir Dugački: *Gradska ljekarna »K crnom orlu«*, *Zagrebački leksikon*, 1. Zagreb 2006, 294.

²⁴ L. Glesinger: *Povijest medicine*; M. D. Grmek: *Uvod u medicinu*.

obraćali liječnicima iz dalmatinskih gradova (Zadar, Dubrovnik). U osvojenim krajevima liječenjem muslimanskoga stanovništva većinom su se bavili hodže, a kod neislamiziranoga stanovništva redovnici (napose franjevački) pri samostanima. Franjevački redovnici bili su među pučanstvom osobito popularni u doba epidemije kuge. Savjetujući čistoću, izolaciju i karantenu bolesnika te spaljivanje bolesnikove odjeće, dajući antifebrilna i otvarajuća sredstva i režući kužne prišteve ili puštajući krv, nalažući da se kuća umrloga kadi gorućom smrekovinom te ljudima da se mažu sumporom i da jedu češnjak te da se u grobove umrlih baca živo vapno, znatno su pridonijeli borbi protiv kuge. Neovisno o tome, velik dio stanovništva bio je prepušten sam sebi, stvarajući na temelju višestoljetnoga iskustva vlastitu narodnu medicinu, kojom su se bavili narodni ljekari i travari, pripremajući lijekove i meleme te obavljajući neke kirurške zahvate (litotomiju, trepanaciju). Operirali su mreže, namještali slomljene kosti, puštali krv, vadili zube, šivali rane mravljim glavama i sl. Njihovo je iskustvo sabrano u ljekarušama, koje su sadržavale zbirke recepata, simptome bolesti i načine njihova liječenja. U nedostatku liječnika bile su iznimno tražene. I u narodnim je pjesama i poslovicama sačuvan niz zdravstvenih savjeta i propisa o očuvanju zdravlja.²⁵

Istodobno u istarskim i dalmatinskim gradovima cvjeta renesansa i uz preporod opće kulture dolazi do snažnoga razvoja medicinskih znanosti, dok su neki liječnici postali najveći autoriteti onodobne europske medicine (Đuro Baglivi, Santorio Santorio).²⁶ U Dubrovniku 1556–58. djeluje liječnik i medicinski pisac Amatus Lusitanus, jedan od najslavnijih liječnika XVI. st. i autor djela *Curantionum medicinarum centuriae septem*, u kojem je dio posvetio bolestima i liječenju dubrovačke vlastele i građana.²⁷ Liječnik i trebinjsko-mrkanjski biskup Toma Budislavić istaknuo se kao vrstan liječnik u Dubrovniku pa je u 1574–81. boravio u Carigradu, gdje je liječio sultana Murata III. Od 1582. do 1585. boravio je u Krakovu, gdje je bio osobni liječnik biskupa Petra Myszkowskog, a 1585. od kralja Stjepana Báthoryja dobio je plemstvo i naslov kraljevskoga liječnika.²⁸

Dok se na istočnojadranskoj obali osjećao utjecaj talijanske renesansne medicine, u sjevernim krajevima osjeća se utjecaj reformacije, protureformacije, i konačno

²⁵ Ibid.

²⁶ Vladimir Dugački: Santorio Santorio, u: *Hrvati predavači na inozemnim (sve)učilištima* (ur. I. Kosić), Zagreb 2003, 88–89; Isti: Baglivi, Đuro (Giorgio, Baglivus Armenius Georgius), *Hrvatski biografski leksikon*, 1. Zagreb 1983, 342–344.

²⁷ Vladimir Dugački: Amatus Lusitanus (João Rodriguez, Joannes Rodericus), *Hrvatski biografski leksikon*, 1. Zagreb 1983, 99; Lavoslav Glesinger: *Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku (1556-1558), (prilog dubrovačkoj medicinskoj i kulturnoj historiji)*, Zagreb 1940.

²⁸ Vladimir Dugački: Budislavić, Toma (Budisaljčić, Budislav, Natalić, Natalis, Nadal), *Hrvatski biografski leksikon*, 2. Zagreb 1989, 441–442.

u XVII. st. racionalizma. Velik broj znanstvenih djelatnika prevodi medicinska djela i obavlja prosvjetiteljsku ulogu među širim slojevima stanovništva. Hrvatsko-latinski rječnik Jurja Habelića *Dictionar ili reči slovenske zveksęga v kup zebrane, v red postavljene i dijačkemi zlahkotene* (1670) utjecao je na standardiziranje hrvatskoga suvremenoga medicinskog nazivlja. U rječniku se nalaze nazivi za pojedine dijelove tijela, tjelesne mane, važnije bolesti, učestalije simptome, za neke profile zdravstvenih djelatnika, za zdravstvene postupke i medicinske instrumente, za neke vrste lje-kovitih pripravaka, ali – što je vrlo bitno – i popis nazivlja prema pojedinim medicinskim disciplinama, počevši od anatomije preko patologije sve do simptomatologije.²⁹ Pavao Ritter Vitezović preveo je pojedine kitice zdravstvenoga priručnika u stihovima *Salernska pravila o zdravlju (Regimen sanitatis Salernitanum)* i objavio ih u svojem *Mesečniku* (1692), što se smatra najstarijim dosad poznatim tiskanim medicinskim tekstom na hrvatskom jeziku.³⁰ Franjevac Emerik Pavić objavljuje 1768. salernitanska pravila u latinskom izvorniku usporedo s hrvatskim prijevodom pod naslovom *Flos medicinae sive scholae Salernitanae de conservanda bona valetudine praecepta metrica*, što se smatra prvom tiskanom medicinskom knjigom na hrvatskom jeziku.³¹

Nizak stupanj razvoja medicinske znanosti u XVIII. st. i brojne epidemije zaraznih bolesti bili su najveći uzročnik mortaliteta. Najpoznatije zarazne bolesti toga doba bile su boginje, malarija, dizenterija, kuga i tifus. U Banskoj Hrvatskoj dizenterija je najviše harala na području Hrvatskoga zagorja, gdje je ostala prisutna do početka XX. st. U civilnoj Hrvatskoj također su vladale difterija i pjegavi tifus. U Slavoniji je zbog močvarnih područja endemska bolest bila malarija. Slavonija je također bila pogranična regija u susjedstvu osmanskih krajeva Bosne i Srbije u kojoj su često izbijale epidemije kuge. Upravo zbog velikih epidemija kuge u XVII. st. državne su vlasti u većim gradovima počele osnivati sanitarna vijeća, koja bi za epidemije mogla voditi mjere za sprječavanje širenja zaraznih bolesti. Epidemija kuge koja je u XVIII. st. zahvatila čitavu Habsburšku Monarhiju natjerala je kralja Josipa I. da osnuje jedinstveno zdravstveno vijeće na državnoj razini – Dvorsko zdravstveno vi-

²⁹ Vladimir Dugački: Habelićev dikcionar (1670) kao izvor hrvatskoga medicinskog nazivlja, *Studia lexicographica*, 1(2007) 1, 53–59; Isti: Habelićev Dikcionar (1670.) kao izvor hrvatskoga medicinskog nazivlja, u: *Znanstveni skup o Ĵurju Habeliću – 400. obljetnica rođenja Ĵurja Habelića (1609.-1678.), referati sa Znanstvenog skupa održanog 17. travnja 2009. u Velikoj Gorici* (ur. K. Matković Mikulčić), Velika Gorica 2009, 157–162.

³⁰ Alojz Jembrih: *Pavao Ritter Vitezović (1652-1713)*, Zagreb 2017.

³¹ Lavoslav Glesinger: *Prva medicinska knjiga na hrvatskom jeziku. (Pavićev prijevod salernitanskih regula)*, Zagreb 1940; Vladimir Dugački: Emerik Pavić, *Flos medicinae – Cvit likarije* (suautor B. Belicza, S. Fatović, Ferenčić, M. Korade i Z. Kaić), u: *Znanost u Hrvata. Prirodoslovlje i njegova primjena / Centuries of Natural Science in Croatia. Theory and Application* (katalog izložbe), 1. Zagreb 1996, 266; Pavao Knezović, Marko Jerković: *Zbornik o Emeriku Paviću. Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Osijek, 23.-25. svibnja 2013. godine, Zagreb 2014.

jeće 1710–11., čime započinje organizacija sistema sanitarnoga kordona, koji je fizički trebao odvojiti zaražena područja od nezaraženih. Kako su epidemije kuge dolazile iz Osmanskoga Carstva, prva linija sanitarnoga kordona bila je ustvari državna granica Osmanskoga Carstva i Habsburške Monarhije. Time Vojna krajina, koja je nastala i razvila se kao zasebna vojno-obrambena institucija u XVI. st., nije bila samo granica od osmanske najezde, već i brana od epidemija koje su harale Osmanskim Carstvom.

Prvi pouzdani tragovi izgradnje kordona potječu iz 1710., kada je Sanitetska dvorska komisija pozvala krajiške generalate da osiguraju austrijsku granicu od zaraznih bolesti. Zatraženo je da svaka pukovnija osnuje svoju Komisiju kuge kao posebni odjel. No sve su te odredbe donesene isključivo kao privremene karantenske mjere. Uspjeh u ratu s Osmanlijama (1716–18) zauzima odlučujuće mjesto u donošenju bečke odluke o osnivanju graničnoga sanitarnoga kordona kao jedinstvenoga organiziranog i stalnoga sanitarnog sustava. Odredbe Požarevačkoga mira (1718) otvorile su vrata Osmanskoga Carstva trgovačkom prometu iz Hrvatske i Ugarske, no ekspanzija ljudi i stoke podrazumijevala je i ekspanziju zaraznih bolesti. Stoga je kralj Karlo II. 1728. izdao naredbu o uvođenju stalnih mjera opreza protiv zaraza koje dolaze iz Osmanskoga Carstva, a 1737. donio je patent o zaštiti od kuge. U idućem ratu s Osmanlijama (1737–39) Habsburgovci se morali odreći sjeverne Srbije, zapadne Vlaške i dijelova Bosne, koje su stekli prijašnjim ratom, što je spriječilo osnivanje sanitarnoga kordona.

Kao mjera preventivne zaštite u prvoj polovici XVIII. st. formirane su sanitarne komisije u Osijeku i Karlovcu, kao regionalne komisije za praćenje sanitarnih prilika. Osječka komisija bila je zadužena za prostor Slavonske krajine, a karlovačka za Karlovački generalat.

Ujedno se oko 1740. javljaju prve kontrolne sanitarne stanice i mjesta – rašteli i čardaci.

Marija Terezija uzdigla je Dvorsko zdravstveno vijeće na rang savjeta s ciljem osnivanja međusobno umreženih regionalnih sanitarnih komisija podređenih Dvorskoj sanitarnoj komisiji. Slavonska i karlovačka komisija postojale su od 1730-ih, a nakon što je 1756. osnovana sanitarna komisija u Banskoj Hrvatskoj, stvorena je mreža hrvatskih sanitarnih komisija od Zemuna do Senja. Taj je sustav sanitarnih komisija započinjao na istoku sa Slavonskom sanitarnom komisijom, središte koje je bilo u Osijeku, a prostor njezine jurisdikcije uključivao je sve tri slavonske županije (srijemsku, virovitičku, požešku) i sve tri slavonske pukovnije (petrovaradinsku, brodsku, gradišćansku). Na Slavonsku sanitarnu komisiju nastavljalo se područje Zagrebačke sanitarne komisije sa središtem u Zagrebu i jurisdikcijom nad hrvatskim županijama i Varaždinskim generalatom. Mreža hrvatskih sanitarnih komisija završavala je s Karlovačkom sanitarnom komisijom, pod jurisdikcijom koje je bio Karlovački ge-

neralat. Svaka od komisija bila je zadužena za kontrolu kontumaca na području svoje jurisdikcije: Karlovačka komisija nadgledala je rad kontumaca u Slunju i Radanovcu, Zagrebačka je pod svojom jurisdikcijom imala kontumac u Kostajnici, a Slavonska komisija nadgledala je čak četiri kontumaca: Staru Gradišku, Brod, Mitrovicu i Zemun.

Pojava kuge u ličkoj pukovnji 1762., kada je provedena prva blokada Like (ukinuta 1764) bila je ključna pri odluci o uvođenju stalnoga sanitarnoga kordona u Vojnoj krajini. Godine 1770. Marija Terezija donosi *Generale normativum sanitatis*, opći zdravstveni zakon za područje cijele Habsburške Monarhije.³² Zakon je uspostavio Gerhard von Swieten, voditelj cjelokupne zdravstvene službe Monarhije. Za provođenje toga zakona u hrvatskim krajevima imenovao je Ivana Krstitelja Lalangua, koji se posvetio reorganizaciji zdravstva i zdravstvenomu prosvjećivanju puka, započeo sustavnu obuku žena u primaljstvu radi smanjenja mortaliteta novorođenčadi i rodilja te se bavio mineralnim i termalnim vodama, napose u Varaždinskim Toplicama. Autor je prvih zdravstveno-prosvjetnih knjiga za puk *Medicina ruralis illiti Vrchtva ladanyszka, za potrebochu musev, y szíromakov horvatczkoga orszaga y okolu nyega, blisnesseh meszt* (1776) i *Brevis institutio de re obstetritia illiti Kratek navuk od mestrie pupkorezne za potrebochu muskeh y szíromaskeh ladanszkeh sen horvatczkoga orszaga, y okolo nyega blisnesseh sztrankih* (1777).³³

Zakon je propisivao da svaka Zemaljska vlada mora osnovati sanitarnu komisiju u sastavu koje će, uz političke predstavnike, biti i školovani liječnici. Isti je propis vrijedio i za Vojnu krajinu. Potvrđeno je postojanje Slavonske sanitarne komisije sa sjedištem u Osijeku koja je imala jurisdikciju nad trima slavonskim pukovnijama i trima županijama. Karlovački generalat je imao vlastitu sanitarnu komisiju, a za ostatak Hrvatske postojala je Sanitarna komisija na čelu s hrvatskim banom, koji je ujedno bio i predsjednik Kraljevskoga vijeća u Zagrebu. U Ugarskoj se za sanitarna pitanja brinulo Ugarsko namjesničko vijeće, iako su Temišvarski Banat i Erdelj imali svoje zasebne sanitarne komisije. *Generale Normativum Sanitatis* propisivao je obavezno školovanje i način rada medicinskoga osoblja – liječnika, ranarnika, kupališnih liječnika, ljekarnika i babica. Sadržavao je propise o javnoj higijeni, higijeni vode, hrane i odjeće, pokopu mrtvih, no najveći dio toga zdravstvenog zakona bio je posvećen Sanitarnom kordonu. U njemu su detaljno definirani svi propisi koji su obuhva-

³² Robert Skenderović: Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770., *Scrinia Slavonica*, 5(2005) 1, 115–143.

³³ Rajko Fureš: *Ivan Krstitelj Lalangue. Otac medicinske stručne literature na hrvatskom jeziku i hrvatskog primaljstva*, Zagreb 2016; isti: Prva originalna tiskana medicinska stručna knjiga na hrvatskom jeziku Ivana Krstitelja Lalangua, *Dani dr. Franje Tuđmana Hrvati kroz stoljeća*, 3(2010), 523–534; Gustav Piasek i Martina Piasek: Opažanja Ivana Krstitelja Lalangua na tragu ideja moderne medicine rada u Hrvatskoj, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 14–15(2004), 31–37; Igor Gostl: Rječnik lijekova u djelu Ivana Krstitelja Lalangua *Medicina ruralis*, *Farmaceutski glasnik*, 53(1997), 183–197.

ćali rad kordona: čuvanje kordona, mogućnost prelaska kordona u kontumacima, duljina karantene, način raskuživanja stvari i dr.³⁴

Uzdruž cijele granice prema Osmanskom Carstvu od Jadranskoga mora do Karpata postavljen je lanac pojačanih stražarskih mjesta – raštela i čardaka. Rašteli su u pravilu bili manje ograđene stanice, gdje se pred nadzornikom (dezinfektorom) razmjenjivala roba. U prekograničnom prometu roba se dijelila na zaraženu i nezaraženu. U raštelima se raskuživalo s pomoću dima, pranja u octu ili izlaganjem na svježem zraku. U najprometnije raštele Hrvatske krajine ubrajaju se Zavalje i Maljevac. U kontumacima su se u doba kuge i kolere ljudi, roba i stoka, ovisno o stupnju zaraze, zadržavali 10, 21 ili 42 dana. Najveći kontumaci Hrvatsko-slavonske krajine bili su u Kostajnici, Brodu, Zemunu i Senju. Monarhija je, uz sanitarni kordon, organizirala i zavidnu liječničku službu. U sjedištu svake pukovnije djelovala su dva liječnika i 12 »nižih« liječnika, smještenih uglavnom u sjedištima 12 satnija svake pukovnije. Za otočku i ličku pukovniju postojale su ljekarne u Gospiću (od 1768) i Senju, a za slunjsku i ogulinsku pukovniju ljekarna u Karlovcu. Varaždinska krajina imala je ljekarnu u Koprivnici s podružnicom u Bjelovaru.³⁵

U mletačkoj Dalmaciji obrana od kuge s karantenom u lazaretima bila je uspješna dok je granica s Osmanskim Carstvom bila u neposrednoj blizini gradskih zidina, tako da je cesta s osmanskoga teritorija izravno vodila u lazaret (Dubrovnik) ili je prilaz s osmanskoga teritorija bio kratak i bilo ga je lako osigurati (Split). No pomicanje granice s Osmanskim Carstvom u unutrašnjost, što je započelo Kandijevskim ratom (1645–69), a završilo Karlovačkim (1699) i Požarevačkim mirom (1718), kad se pomaknula na Dinaru i Prolog, odnosno na Grimanijevu i Mocenigovu liniju, udaljavši ju od lazareta. Kako bi se spriječilo prenošenje kuge u Dalmaciju trgovinom iz Bosne i Hercegovine, koja je bila pod osmanskom vlašću, Mlečani su bili primorani uspostaviti zaštitni sanitarni kordon, koji se protezao do granice s Dubrovačkom Republikom kod Kleka i Neuma. Kordon se sastojao od niza gusto poredanih stražarnica. Pred sam kraj mletačke vladavine na istočnojadranskoj obali (1796) ukupno je bilo 297 stražarnica raspoređenih u pet područja: kninski (74), imotski (69), sinjski (65), vrgorački (41) i neretvanski (48). Mletački zdravstveni kordon zadržali su i Habsburgovci, nakon što su preuzeli upravu nad Dalmacijom. Kordon je produžen na teritorij bivše Dubrovačke Republike i Kotora, odnosno Mletačke Albanije. Reorganiziran je 1820–21. te raspoređen na 505 stražarskih položaja razdijeljenih u četiri okruga – zaderski, splitski, dubrovački i kotorski.³⁶

³⁴ Janko Vodopija (ur.): *Sanitarni kordon nekad i danas. Zbornik radova simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona*, Zadar, 26. do 28. listopada 1978., Zagreb 1978.

³⁵ J. Vodopija (ur.): *Sanitarni kordon nekad i danas*.

³⁶ Ibid.; Drago Roksandić: *Imperijalna granica i sanitarni kordon u 18. stoljeću*, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva »Prosvjeta«*, 9(2004), 123–141; Miro Murvar: *Sanitarni kordon za vrijeme Dubrovačke Republike i poslije njenog pada*, *Naše more*, 11(1964) 6, 344–346.

Početak XIX. u hrvatskim se zemljama počelo s cijepljenjem, najprije u Varaždinu i Dubrovniku (1801), a kasnije i šire. Izdaju se mnogobrojne službene upute i propagandne knjižice o cijepljenju. Prva austrijska uprava u Dalmaciji (1797–1805) podupirala je cijepljenje protiv velikih boginja. Pierre de Goës kao guverner Dalmacije (1802–04) nastojao je poboljšati zdravstvenu službu, preurediti bolnice i lazarete, reorganizirati liječničku i ljekarničku službu te uvesti novi sustav epidemiološke zaštite i cijepljenja. Potpomognut i savjetovan od protomedika Orazija Pinellija i inspektora svih zdravstvenih ustanova u Dalmaciji Bartula de Battistija, započeo je kampanju cijepljenja protiv velikih boginja, o čemu je 1803. izdao proglas. Nakon što je 1805. godine Dalmacija potpala pod francusku vlast, za vojnoga zapovjednika postavljen je general Auguste Marmont, a za civilnoga upravitelja s naslovom generalnoga providura imenovan je talijanski ljekarnik Vincenzo Dandolo, koji je utemeljio Središnje zdravstveno povjerenstvo, potaknuo izdavanje pravilnika o radu i dužnostima liječnika i ljekarnika, uređenju bolnica i komunalnoj higijeni. Proglasio je Odredbu o ustanovama Javne dobrotvornosti u Dalmaciji, kojom je organizirao pravilan rad i funkcioniranje svih pripadajućih ustanova, odnosno svih bolnica i nališta na području te pokrajine te sirotišta i umobolnice u Zadru. Godine 1807. Pokrajinska vlada s Dandolom na čelu objavila je *Naredbu o cijepljenju protiv velikih boginja*.³⁷ Postavljen je upravitelj cijepljenja za cijelu Dalmaciju, koji je nadgledao napredak cijepljenja i prepreke koje su ga usporavale, davao naputke svojim zamjenicima imenovanim u pojedinim oblastima i kantonima u kojima se za to pokazala potreba, te nadgledao točnost obavljanja njihovih dužnosti. Zamjenici upravitelja obučavali su u cijepljenju liječnike i kirurge svog okruga, nadgledali njihov rad te obilazili pripadajuće okruge, kako bi cijepili osobe koje su to tražile. Liječnici koje su plaćale općine, bolnice, ustanove Javne dobrotvornosti ili državne blagajne bili su obvezni besplatno cijepiti siromahe koji su dolazili u bolnice ili su živjeli na području općina koje su plaćale liječnike. Guverner Ilirskih pokrajina Henri Gratien Bertrand (1811–13) proglasio je 1813. dekret o obveznom cijepljenju u pokrajinama, kojim je propisao način njegove realizacije, kontrole i promidžbe. Centralni odbor za cijepljenje osnovan je u Ljubljani, a provincijski intendanti bili su zaduženi za organiziranje odgovarajućih odbora u svojim područjima. Provincijski odbor za Dalmaciju utemeljen je u studenom 1811. u Splitu.³⁸

Druga austrijska uprava proglasila je novi *Pravilnik o cijepljenju protiv velikih boginja*, koji je objavljen u Zbirci zakona i naredbi za Dalmaciju 1824 (*Raccolta delle leggi ed ordinanze dell' anno 1824 per la Dalmazia*), a trebao se primjenjivati od iduće

³⁷ Livia Brisky, Vjekoslav Krželj, Bernarda Lozić, Radenka Kuzmanić Šamija, Tibor Brisky: Uvođenje obaveznog cijepljenja protiv velikih boginja na području Dalmacije i grada Splita u prvoj polovini 19. stoljeća, *Paediatrica Croatica*, 56(2012) 1.

³⁸ L. Thaller: *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji*.

godine. Vrhovna uprava nad cijepljenjem pripadala je neposredno vladi, a posebice je bila povjerena savjetniku protomediku. Uprava nad cijepljenjem u svakom pojedinom okrugu bila je povjerena okružnim poglavarstvima koja su ovu zadaću obavljala posredstvom okružnoga liječnika, dok su cijepljenje u svakoj pojedinoj oblasti, gradu i općini morale nadgledati preture i općinske uprave radi njegova obavljanja na točno propisan način. Cijepljenje su mogli obavljati liječnici i kirurzi koji su imali odobrenje i posebno ovlaštenje okružnoga poglavarstva te kirurzi primarijusi nahodišta i oblasni liječnici koji su bili oslobođeni obveze traženja ovoga dopuštenja. Kao okružne ustanove za cijepljenje smatrala su se nahodišta, u kojima se cijepljenje obavljalo tijekom cijele godine. U glavnom mjestu i pripadajućim općinama okruga, osobito tamo gdje nisu postojala nahodišta, okružna su poglavarstva osiguravala da se neprekidno provodi cijepljenje. U svakom se gradu trebalo osnovati onoliko područja za cijepljenje koliko je bilo župa.

Početak preventivnih akcija protiv velikih boginja na području Banske Hrvatske bio je 1791., kad je kirurg jaskanskoga okruga Karlo Hadvig uputio Skupštini Zagrebačke županije zamolbu za besplatno cijepljenje djece koja nisu preboljela velike boginje. Sve nove tekovine medicinske znanosti našle su svoj odjek i u Dubrovačkoj Republici, u kojoj je prvo cijepljenje 1800. proveo Luka Stulli.³⁹

Proces ustrojavanja moderne zdravstvene službe u Hrvatskoj i Slavoniji u drugoj polovici XIX. st. započeo je paralelno s uređenjem prvih oblika osiguranja od bolesti ili nesreća na radnom mjestu. Tako je već 1887. u Dalmaciji uvedeno osiguranje protiv radnih nezgoda, a 1888. i protiv bolesti. U Zagrebu je 1892. osnovana Zemaljska blagajna za osiguranje radnika, koja je obuhvaćala 14 okružnih blagajni diljem Kraljevine Hrvatske i Slavonije.⁴⁰

Prve ideje o uređenju modernoga zdravstvenog sustava, posebice ideju o uvođenju općinskih liječnika, formulirali su zagrebački liječnici 1850. Iako njihovi prijedlozi nisu bili prihvaćeni, iste su godine donesena *Načela javnoga medicinskog upravljanja* za cijelu Monarhiju. Načela su na najnižoj razini predviđala samo kotarske liječnike, a ne i općinske koji bi bolje mogli zadovoljiti potrebe cijeloga stanovništva.⁴¹

Do prekretnice u razvoju hrvatskoga zdravstva kao organizirane društvene djelatnosti i brige za zdravlje pojedinca dolazi 1870-ih nakon što je Hrvatsku zahvatio velik mortalitet uzrokovan epidemijama velikih boginja i kolere.⁴² Temeljem Hrvat-

³⁹ L. Thaller: *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji*.

⁴⁰ Rajka Bućin: Predsjedništvo Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (1869–1921). Razvoj poslovanja i »pismare«, *Arhivski vjesnik*, 56(2013), 27–44.

⁴¹ L. Thaller: *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji*.

⁴² Antun Lobmayer: *Kolera. Pouka za svakoga kako da se brani od kolere u gradu i na selu*, Zagreb 1892; Vladimir Vrabčević: *Kolera i kako ćemo se od nje čuvati*, Zagreb 1910; Tatjana Buklijaš: *Kolera. Nova bolest u doba revolucija*, *Hrvatska revija*, 3(2003) 1, 90–93.

sko-ugarske nagodbe Hrvatska je samostalno uređivala poslove zdravstva, Zakonom o ustroju Zemaljske vlade vrhovna uprava nad zdravstvom potpala je u djelokrug Odjela za unutrašnje poslove Zemaljske vlade, dok je Zakon o ustroju političke uprave propisao kako će zdravstvo biti uređeno posebnim zakonom.⁴³

Zakon o uređenju zdravstva u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji donesen je 1874., u vrijeme važnih reformi koje je provodio ban Ivan Mažuranić. Prema njemu Kraljevska zemaljska vlada preuzela je upravljanje javnim zdravstvom u cijelom nje-govu opsegu. Pri Kraljevskoj zemaljskoj vladi osnovano je Zemaljsko zdravstveno vijeće, kao savjetodavno tijelo na području zdravstva, a sačinjavali su ga vladin pred-stavnik zadužen za zdravstvo (praliječnik) i najmanje četiri liječnika koje je imenovao ban na tri godine. Vijeće je donosilo zakone i reguliralo rad liječnika i zdravstvenoga osoblja, ustanovljavalo cjenike rada i sastavljalo godišnji statistički izvještaj. Prema Zakonu u gradskim i općinskim magistratima uvode se zdravstvena tijela, a u župa-nijama i podžupanijama županijski liječnici, te prema potrebi i veterinari. Također se u Odjel za unutarne poslove Kraljevskoga vijeća Kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije uvodi stručno zdravstveno vijeće koje su činili praliječnik kao savjetnik, izvjestitelj za zdravstvene poslove i zemaljski veterinar. Provedba Zakona povjerena je banu.

U Dalmaciji je austrijski zdravstveni zakon iz 1870. zamijenjen novim pokra-jinskim zakonom donesenim 1874. Jedna od najvažnijih odredbi toga zakona bila je da svaka općina sama ili u zajednici s drugim općinama mora imati jednoga općin-skog liječnika. Također je svaka općina morala osnovati zdravstveno povjerenstvo, kojem je pripadao i općinski liječnik. Donošenjem toga zakona u Dalmaciji su podu-zeti brojni asanacijski radovi, posebice po pitanju suzbijanja malarije, poboljšana je opskrba vodom, uređena su groblja i dr. Centralna sanitetska vlast u Dalmaciji bilo je Pokrajinsko zdravstveno vijeće osnovno pri Zdravstvenom odjelu namjesništva u Zadru, kojemu je na čelu bio pokrajinski zdravstveni izvjestitelj.⁴⁴

U Istri je također 1874. organizirana zdravstvena služba novim zakonom, ali kao i u Hrvatskoj i Slavoniji, ni u njoj nije bio organiziran sanitet u općinama. Sani-tetska uprava za Istru nalazila se pri Pokrajinskoj upravi u Trstu. Bili su joj podrede-ni kotarski liječnici i tri gradska fizika (u Gorici, Trstu i Rovinju). U Međimurju i Rijeci vrijedili su ugarski zdravstveni zakoni. Dok je u Dalmaciji i Istri zdravstveni zakon ostao na snazi do 1918., u Hrvatskoj i Slavoniji reorganiziran je u još dva na-vrata.

⁴³ Ivana Horbec: *Zdravlje naroda – bogatstvo države. Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj*, Zagreb 2015.

⁴⁴ Ibid.; Mirela Krešić, Monika Rakitičan: Primaljstvo u Hrvatskoj i Slavoniji 1876.–1918. Zako-nodavni okvir ustroja primaljske službe, *Historijski zbornik*, 68(2015) 2, 277–295.

Godine 1874. osnivaju se i prve liječničke udruge: u Zagrebu Sbor liečnikah kr. Hrvatske i Slavonije, koji je 1877. pokrenuo stručni časopis *Liečnički vjestnik*,⁴⁵ a u Osijeku Društvo slavonskih liečnika, koje također te godine pokreće svoj *Glasnik Društva slavonskih liečnika* (izlazio samo dvije godine).⁴⁶ Već 1868. osnovano je liječničko društvo u Zadru pod nazivom Associazione jatro-fizika (Jatro-fizičko društvo).

Do nove reorganizacije zdravstva dolazi *Zakonom od 24. siječnja 1894. o uređenju zdravstvene službe u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, kojim je javna zdravstvena služba proširena i na općine, slijedom čega su kao zdravstveno-upravne oblasti sa zadaćom provođenja zdravstvenih propisa u opsegu njihova teritorijalnog djelokruga određene županijska oblast, kotarska oblast, gradsko poglavarstvo te zdravstvena općina. Pri tome je svaka oblast imala svoja stručna tijela. Na razini županija djelovao je županijski zdravstveni odbor kao savjetodavno tijelo te županijski fizik, tj. liječnik kao stručni izvjestitelj po pitanju zdravstva koji je, među ostalim, nadzirao rad primalja na području svoje županije, poduzimao mjere radi sprečavanja nadriprimaljstva te brinuo o tome da se primalje s njegova područja redovito podvrgavaju stručnoj provjeri znanja. U kotarevima nije postojao savjetodavni zdravstveni odbor, ali je kao stručni izvjestitelj djelovao kotarski liječnik. Gradovi su, ovisno o svojoj veličini, imali gradske liječnike s teritorijalnom nadležnošću, a jedan od njih djelovao je kao gradski fizik, koji je, uz gradski zdravstveni odbor, bio stručno tijelo na razini grada. Svaki je grad morao imati i gradsku primalju, odnosno više njih, ovisno o broju stanovnika. Najniža organizacijska jedinica u pogledu zdravstva bila je zdravstvena općina. Nove zdravstvene općine ustrojene su reorganizacijom postojećih upravnih općina na samostalne zdravstvene općine i uzadružene zdravstvene općine. Samostalna zdravstvena općina obuhvaćala je područje jedne upravne općine, ukoliko je ta općina o tome samostalno donijela odluku te ukoliko je imala financijskih sredstava kojima je mogla ispunjavati obveze takva ustroja. Uzadružene zdravstvene općine obuhvaćale su više upravnih općina, pri čemu je razlog njihova povezivanja većinom bio financijske prirode. Stoga su prevladavale uzadružene općine, njih 216 (sastojale su se od 516 upravnih općina), u odnosu na svega 34 samostalne zdravstvene općine.⁴⁷

⁴⁵ Stella Fatović-Ferenčić: Liječnički vjesnik u povijesti medicine i povijesti medicine u Liječnikome vjesniku: u povodu 125. obljetnice izlaženja Liječničkog vjesnika, *Liječnički vjesnik*, 124(2002), 165–169.

⁴⁶ V. Dugački: Razvoj zdravstvenih ustanova u Hrvatskoj do Prvoga svjetskog rata; Isti: Proces institucionalizacije hrvatske medicine do Prvoga svjetskog rata; Biserka Belicza, Antun Tucak, *Glasnik Društva slavonskih liečnika*. Najstariji liječnički časopis. Glasilo liječničke udruge u Hrvatskoj 1877.–1878. *Liječnički vjesnik*, 125(2003) 7/8, 213–222.

⁴⁷ *Zakon od 24. siječnja 1894. o uređenju zdravstvene službe u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji i provedbeni naputci k istomu od 15. lipnja 1895. br. 20.315 i br. 24.209*, Zagreb 1894.

Iste je godine u Hrvatskoj i Slavoniji izdan *Zakon o ljekarništvu*, prema kojem su ljekarne zdravstvene ustanove, a ne obrtne radnje, i kojim se točno regulirao promet lijekova i rad ljekarni.⁴⁸

Dopunu uređenja zdravstva predstavljao je *Zakon o zdravstvu* iz 1906. kojim nije mijenjana organizacija zdravstvene službe, no ipak je unio određene novosti. Tako je prvi put zakonom uređena preventivna zdravstvena zaštita koja je omogućila kasnije osnivanje higijenskih zavoda, Škole narodnoga zdravlja te domova narodnoga zdravlja. Posebna je briga posvećena očuvanju zdravlja djece i školske mladeži, a nekoliko se odredbi zakona odnosi i na primaljstvo. U Hrvatskoj se tako primaljstvom smjela baviti samo ona žena koja je stekla diplomu primaljskoga učilišta u Zagrebu ili nekoga ugarskoga primaljskog učilišta, odnosno žena koja je stekla diplomu primaljskoga učilišta koje priznaje Zemaljska vlada. Zakonom je ujedno bilo zabranjeno nadriprimaljstvo.⁴⁹

U tom se razdoblju osnivaju liječničke udruge: Zadruga hrvatskih stomatologa (1903),⁵⁰ Slobodna organizacija liječnika Dalmacije (1907), Liječnička komora za Dalmaciju u Splitu (1903), a Liječnička komora za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu osnovana je čitavih dvadeset godina kasnije.⁵¹ Godine 1896. Jakob Hlavka otvorio je radionicu koja je poslije prerasla u prvu hrvatsku tvornicu kirurških instrumenata, ortopedskih pomagala i zavojnoga materijala.⁵² Kraljevski zemaljski zavod za proizvodnju animalnoga cjepiva protiv boginja, preteča današnjega Imunološkoga zavoda, osnovan je 1893. u Zagrebu.⁵³ Cjepivom je snabdijevao ne samo Hrvatsku i Slavoniju već i Dalmaciju i Rijeku. Iduće godine u Opatiji je osnovana Stanica za hitnu medicinsku pomoć, prva u Hrvatskoj (od 1901. djelovala je pod imenom Dobrovoljno vatrogasno društvo i stanica za hitnu pomoć lječilišnog mjesta Opatije). Hrvatsko društvo za čuvanje narodnoga zdravlja osnovano je u Zagrebu 1913. Godine 1907. Ljudevit Gutschy osniva u Zagrebu privatni bakteriološki laboratorij, koji je 1913. bio

⁴⁸ Suzana Inić: Julije Domac – utemeljitelj ljekarni kao zdravstvenih zavoda, *Analiz Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 28(2012), 77–91.

⁴⁹ Mirela Krešić, Monika Rakitičan: *Primaljstvo u Hrvatskoj i Slavoniji 1876.–1918.*

⁵⁰ Zvonimir Kaić: 65 godina Zadruga hrvatskih stomatologa, *Acta stomatologica Croatica*, 3(1968) 3, 164–168.

⁵¹ Vladimir Dugački: Medicinska periodika u Hrvatskoj do 1918. godine, *Studia lexicographica*, 4(2010) 1(6), 115–137; Isti: Razvoj zdravstvenih ustanova u Hrvatskoj do Prvoga svjetskog rata.

⁵² Vladimir Dugački: Prva hrvatska tvornica medicinskih instrumenata Jakoba Hlavke, *Medicus*, 14(2005) 2, 347–350.

⁵³ *Od Kraljevskog zemaljskog zavoda za proizvodjanje cjepiva proti boginjama do Imunološkog zavoda*, Zagreb 1893–1993, Zagreb 1993; V. Dugački: Razvoj zdravstvenih ustanova u Hrvatskoj do Prvoga svjetskog rata; Dubravko Habek: Cijepljenje protiv velikih boginja u Županiji bjelovarsko-križevačkoj od 1887. do 1907. godine: povijesni osvrt, *Infektološki glasnik*, 33(2013) 4, 187–190.

podržavljen pod imenom Zemaljski bakteriološki i higijenski zavod, u kojem Gutschy, osim dijagnostičkih postupaka, proizvodi cjepiva protiv tifusa, dizenterije i kolere,⁵⁴ a 1919. osniva i prvi Pasteurov zavod u Hrvatskoj. Velik pomor dojenčadi i širenje dječjih zaraznih bolesti pridonijeli su osnivanju Gradskoga dječjega ambulato-rija u Zagrebu (1908), prve socijalnopedijatrijske ustanove dispanzerskoga karaktera.

Prva medicinska škola u Hrvatskoj otvorena je u Trogiru 1806. godine u sklopu Kolegija sv. Lazara. Navedeni primjer Trogira potaknuo je i šibensko općinsko vijeće u traženju osnutka katedri za medicinu i pravo. Generalni providur Dalmacije odredio je 1807. da se u šibenskoj gimnaziji od iduće školske godine počnu predavati liječničke i pravne nauke, što se nije ostvarilo jer je 1807–11. djelovao Licej u Zadru s pripadajućom medicinskom školom. Godine 1786. osnovana je primaljska škola u Rijeci, 1820. u Zadru,⁵⁵ a 1877. Zemaljsko rodilište u Zagrebu (od 1921. Kraljevska sveučilišna klinika za ženske bolesti i primaljstvo).⁵⁶ Godine 1804. u Zagrebu je utemeljen Obćinski špital (od 1918. Zakladna bolnica),⁵⁷ a 1846. Bolnica sestara milosrdnica Reda sv. Vinka Paulskoga, koja od 1894. djeluje na današnjoj lokaciji u Vinogradskoj ulici.⁵⁸ Zavod za umobolne Stenjevec s radom je započeo 1879.,⁵⁹ dok je prva bolnica za duševne bolesti u Dalmaciji osnovana 1883. u Šibeniku.⁶⁰ Pri riječkoj bolnici postojao je psihijatrijski odjel osnovan 1857.

U Hrvatskoj i Slavoniji djelovale su krajem XIX. st. 33 bolnice s 2939 kreveta (bez Zakladne bolnice i Zavoda za umobolne) – zemaljske bolnice u Osijeku (1874)⁶¹ i Pakracu, gradske javne bolnice u Varaždinu, Karlovcu, Koprivnici, Sisku, Senju, Požegi, Slavanskom Brodu, Petrovaradinu i Srijemskim Karlovcima, gradska bolnica bez prava javnosti u Križevcima, kotarske bolnice u Srijemskoj Mitrovici i Vinko-

⁵⁴ Kruna Tomić-Karović, Ljudevit Gutschy, u: I. *simpozij o historiji mikrobiologije i imunologije u Hrvatskoj do 1923. godine*, Zagreb 1923, 107–117.

⁵⁵ Mirko Jamnicki Dojmi: Zadarska primaljska škola od njezina osnutka 1820. do zatvaranja 1918. godine, *Acta medico-historica Adriatica*, 4(2006) 1, 129–152.

⁵⁶ Vladimir Dugački: Ginekologija, porodništvo i primaljstvo u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova, *Acta medico-historica Adriatica*, 1(2003) 1, 74–84; Isti: Medicinska nastava u Zagrebu prije otvorenja Medicinskog fakulteta; Isti: Osnivanje i početak rada Primaljskog učilišta i Zemaljskog rodilišta u Zagrebu, *Liječnički vjesnik*, 99(1977) 5, 325–328; Vladimir Dugački, Stella Fatović-Ferenčić, Helena Bunijevac: *120 godina Škole za primalje*, Zagreb 1997.

⁵⁷ Vladimir Dugački: Zagrebačka Zakladna bolnica na Harmici (Jelačićevu trgu), 1804.–1931. Ususret 200. obljetnici, *Gazophylacium*, 8(2003) 3/4, 74–79.

⁵⁸ Vladimir Dugački: 140 godina Kliničke bolnice »Dr Mladen Stojanović« u Zagrebu, *Naše novine*, 9(1986) 79, 8–9.

⁵⁹ *Psijhijatrijska bolnica Vrapče 1879–1979*, Zagreb 1979.

⁶⁰ Stjepan Sirovica: *Stoljeće šibenske psihijatrije 1883–1983*, Šibenik 1983.

⁶¹ Vladimir Utvić: *Povijest bolničkih ustanova u Osijeku od 1874–1974*, 2. Osijek 1974.

vicima, županijske bolnice u Gospiću, Ogulinu, Petrinji, Glini, Novoj Gradiški, Bjelovaru i Dugoj Resi, općinske bolnice u Vukovaru, Rumi i Velikoj Gorici, privatne bolnice s pravom javnosti u Bolnica Milosrdne braće u Zagrebu, Bolnica Milosrdnih sestara u Zagrebu i Bolnica Milosrdnih sestara u Zemunu te privatne bolnice bez prava javnosti u Novom Marofu, Virovitici, Daruvaru, Belišću, Vrbanji i Đakovu.⁶² Od 1861. postojala je garnizonska vojna bolnica u Vlačkoj ulici u Zagrebu. U razdoblju 1900–18. izgrađene su bolnice u Virovitici i Gračacu (1903) te Zarazna (1914) i Ortopedska bolnica u Zagrebu (1916).⁶³ Godine 1909. na Sljemenu je otvoren sanatorij za liječenje tuberkuloznih kao posebna Zaklada Zemaljske blagajne za potporu bolesnih radnika.⁶⁴

U Dalmaciji su sagrađene bolnice u Šibeniku (1883), Zadru (1887) i Dubrovniku (1888), a 1892. obnovljena je splitska bolnica, sagrađena 1794.⁶⁵ Godine 1904. u Splitu je otvoren i privatni sanatorij. U Istri su postojale bolnice u Pazinu, Puli, Rovinju i Kopru. Godine 1894. otvorena je privatna bolnica Cecon u Vodnjanu. Bolnica u Rijeci osnovana je 1572. iz srednjovjekovnoga hospitala Sv. Duha, a 1835. smještena je u novu zgradu.

Od 1890-ih razvijaju se mnogobrojna kupališta i lječilišta. Pored toplica, koje se u to doba obnavljaju, razvijaju se i morska kupališta (Crikvenica, Novi Vinodolski, Kraljevica, Rab, Hvar, Dubrovnik, Mali Lošinj, Opatija). Nastaju i neka nova, poput jedno-sumpornoga kupališta u Splitu (1903) i Mokošici (1905). Godine 1905. otvoreno je i hidro- i elektroterapeutsko kupalište u Samoboru.⁶⁶

⁶² Usp. Stanko Piplović: Početak gradnje modernih bolnica u Dalmaciji, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 43(2001), 311–340; Dubravko Habek, Rajko Fureš: Vojna bolnica u Bjelovaru iz 1900. godine, *Acta medico-historica Adriatica*, 12(2014) 1, 123–134.

⁶³ *Spomenica povodom 50. obljetnice rada Katedre za ortopediju 1922-1972*, Zagreb 1973., 11–13, 75–78.

⁶⁴ *Lečenje i suzbijanje tuberkuloze u našem radničkom osiguranju. Lječilište Središnjeg ureda za osiguranje radnika »Brestovac« kraj Zagreba 1909-1934*, Zagreb 1934; Ivica Vučak: Lječilište Brestovac – ponos zagrebačkog zdravstva, *Zagreb moj grad*, 5(2011) 32, 41–43; Ivana Štimac: *Tuberkuloza kao javnozdravstveni problem u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Borba, prevencija i rezultati (1902.-1960.)* (diplomski rad), Zagreb 2018.

⁶⁵ Silva Kalčić: Zdravstvene ustanove u Dalmaciji u doba klasicizma, s posebnim osvrtom na staru splitsku bolnicu, *Adrias*, 18(2012), 141–154.

⁶⁶ Goran Ivanišević (ur.): *300 godina balneoloških analiza u Hrvatskoj. Knjiga izlaganja na znanstvenom skupu Zagreb-Varaždinske Toplice, 20. listopada 2009.*, Zagreb 2009; Goran Ivanišević (ur.): *Morski ljekoviti činitelji u Hrvatskoj: knjiga izlaganja na znanstvenom skupu 1. lošinjska škola prirodnih ljekovitih činitelja*, Veli Lošinj, 8.–10. rujna 2000, Zagreb 2000; Isti: *Balneologija – od empirije do medicine utemeljene na dokazima, Fizikalna i rehabilitacijska medicina*, 21(2007) 1/2, 150–162.

Međuratno i ratno razdoblje

U godinama prije Prvoga svjetskog rata uslijedio je nagli razvoj medicine te se javila potreba za osnutkom Medicinskoga fakulteta na Zagrebačkom sveučilištu, što je i bilo predviđeno sveučilišnim zakonom od 1874.⁶⁷ Medicinski fakultet otvoren je u prosincu 1917., pri čemu je zagrebačka Bolnica milosrdnih sestara odigrala ključnu ulogu jer su osnivači Fakulteta i prvi profesori Theodor Wickerhauser, Miroslav Čačković i Dragutin Mašek bili iz te bolnice. Prvim dekanom imenovan je Čačković, a prodekanom Mašek.⁶⁸

Osnutkom Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918) trebalo je urediti sanitet jer je zemlja bila opustošena, a bolesti mnogo.⁶⁹ Broj liječnika bio je malen, a broj bolnica i ostalih zdravstvenih ustanova nije mogao zadovoljiti potrebe poraća. Prvenstveno je trebalo izjednačiti sve zdravstvene zakone i propise na razini cijele države. Prvi korak u tome bio je osnutak Ministarstva narodnoga zdravlja (1918) s ciljem reorganizacije zdravstva u cijeloj državi. U tu su svrhu 1921. donesene dvije odredbe – *Uredba o ustrojstvu oblasnih sanitetskih uprava* i *Uredba o okružnim i sreskim sanitetskim upravama*. Voditelj zdravstva za Hrvatsku, Slavoniju i Međimurje postao je Josip Lochert. Međutim, već 1924. prestala je funkcija Zdravstvenoga odsjeka u Zagrebu, a na njegovo je mjesto stupio inspektor pri Ministarstvu narodnoga zdravlja. Nakon što je 1929. država podijeljena na banovine, niz sanitetskih poslova došao je pod djelokrug odjela za socijalnu politiku i narodno zdravlje banskih uprava, pri kojima su osnivani banovinski sanitetski savjeti. Iste godine spojeno je Ministarstvo narodnoga zdravlja s Ministarstvom socijalne politike.⁷⁰

Bitne promjene u organizaciji zdravstva uveo je Andrija Štampar, koji je 1919. imenovan načelnikom Ministarstva narodnoga zdravlja.⁷¹ Proveo je temeljitu refor-

---

⁶⁷ Vladimir Dugački: Medicinska nastava u Zagrebu prije otvorenja Medicinskog fakulteta; Isti: Rasprava o Medicinskom fakultetu u Hrv. saboru, »Prije 50 godina«, *Liječnički vjesnik*, 89(1967) 2, 186–189; Isti: Uloga Zbora liječnika Hrvatske u osnivanju Medicinskog fakulteta u Zagrebu, *Liječnički vjesnik*, 89(1967) 11, 877–883.

⁶⁸ Vladimir Dugački: 65. godišnjica Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, *Naše novine*, 6(1983) 47, 4.

⁶⁹ Usp. Marica Jandrić Balen, Ivica Balen: Zdravstvene i socijalne prilike u Brodu na Savi za vrijeme Prvog svjetskog rata, *Acta medico-historica Adriatica*, 13(2015), suppl. 1, 9–20; Zorica Manojlović: Ratna bolnica Crvenog križa u Rijeci (1914.-1918.), *Acta medico-historica Adriatica*, 15(2017), suppl. 1, 47–66; Vlatka Dugački i Krešimir Regan: Zagreb u Prvom svjetskom ratu (Ozračje osnivanja medicinskog fakulteta), *Acta medico-historica Adriatica*, 13(2015), suppl. 1, 97–120.

⁷⁰ Marina Ajduković i Vanja Branica: Počeci socijalnog rada u hrvatskoj između dva svjetska rata, *Ljetopis socijalnog rada*, 13(2006) 1, 29–45.

⁷¹ Ivica Balen, Luka Kovačić (ur.): *Andrija Štampar. Radovi sa znanstvenih skupova Dani Andrije Štampara u Slavonskom Brodu*, Slavonski Brod 2009; Mirko Dražen Grmek: *U borbi za narodno zdravlje. Izabrani članci Andrije Štampara*, Zagreb 1966.

mu zdravstva, polazeći od socijalno-medicinskih načela organizacije zdravstvene službe, i prvi u svijetu osmislio institucionalni oblik primarne zdravstvene zaštite. Njegovom zaslugom bili su utemeljeni Higijenski zavodi u Zagrebu i Splitu, domovi narodnoga zdravlja (4), zdravstvene stanice (12), školske poliklinike (21), dispanzeri za dojenčad (3), dispanzeri za tuberkulozne (11), antivenerične ambulante (18), ambulante za trahom (11), antimalarične stanice (32), oporavilišta i lječilišta (5), narodna kupališta (15), bakteriološki i epidemiološki zavodi (9). Podizanje svih tih zdravstvenih ustanova potpomagala je Rockefellerova fondacija.⁷² Godine 1927. podignut je u Zagrebu Higijenski zavod (danas Hrvatski zavod za javno zdravstvo) sa Školom narodnoga zdravlja. Domovi narodnoga zdravlja bili su dio sustava preventivnih i higijenskih ustanova pod vodstvom Centralnoga higijenskog zavoda i Škole narodnoga zdravlja; osnivali su se na području nekoliko kotareva, a provodili su zdravstveno prosvjeđivanje, zaštitu trudnica i djece, unaprjeđivali higijenske uvjete života te su samo djelomice liječili bolesnike. Djelatnost im je bila usmjerena na rješavanje vodećih zdravstvenih problema toga doba (tuberkuloza, malarija, trahom, endemski sifilis).

Nakon što je 1929. spojeno Ministarstvo narodnoga zdravlja s Ministarstvom socijalne politike, Štampar je imenovan načelnikom sanitetskoga odjela toga ministarstva, a nakon objave *Zakona o ustroju socijalne i zdravstvene uprave* (1930) imenovan je generalnim inspektorom za higijenu pri ministarstvu. Od 1929. do 1931. objavljen je velik broj sanitetskih zakona, kojima je uređeno zdravstvo u cijeloj državi.⁷³ Provedba Štamparovih ideja zahtijevala je i reorganizaciju liječničke službe u smislu da se ona pretvori u državnu funkciju. Djelomično je reorganizirano socijalno osiguranje *Zakonom o osiguranu radnika za slučaj bolesti, nesreće, iznemoglosti, starosti i smrti* (1922), čime je proširena obveza osiguranja. Za razvoj staleških prilika bili su važni *Zakon o lekarima* (1921) i osnutak liječničkih komora u Zagrebu i Splitu (1923). Osnutkom Kemijsko-farmaceutske industrije »Kaštel« d. d. u Karlovcu (1921) pokrenuta je farmaceutska industrija u Hrvatskoj. Tvornica je 1928. bila preseljena u Zagreb, gdje je 1935. započela vlastitu proizvodnju farmaceutskih sirovina i gotovih lijekova. »Kaštel« se 1945. udružio s »Kemikom« u državni zavod za proizvodnju lijekova PLIVA.⁷⁴

⁷² Željko Dugac: *Protiv bolesti i neznanja. Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2005.

⁷³ Željko Dugac: Zbor liječnika Hrvatske, Andrija Štampar i javnozdravstvena politika u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevini Jugoslaviji), *Liječnički vjesnik*, 127(2005) 5/6, 151–157; Željko Dugac, Marko Pečina: Dnevnik Andrije Štampara. 120. obljetnica rođenja i 50. obljetnica smrti, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 19(2008), 151–155; Isti: *Andrija Štampar. Dnevnik s putovanja 1931.-1938.*, Zagreb 2009; Vladimir Dugački: Obljetnice naših medicinskih velikana. Akademik Drago Perović (1888–1968). Akademik Andrija Štampar (1888–1958), *Naše novine*, 11(1988) 103, 6–7.

⁷⁴ *Pliva 1921-1961. Tvornica farmaceutskih i kemijskih proizvoda, Zagreb, Zagreb 1961.*

U vezi s takvim nastojanjima na području socijalne higijene započinje i aktivna borba protiv tuberkuloze. U zagrebačkoj Zakladnoj bolnici 1920. osnovan je Odjel za tuberkulozu, a iduće godine antituberkulozni dispanzer. Spajanjem odjela i dispanzera 1934. nastao je Institut za tuberkulozu, na čelu kojega je bio Vladimir Čepulić, čijom je zaslugom 1921. osnovana Škola za sestre pomoćnice.⁷⁵

U Zagrebu je 1928. osnovano Društvo za borbu protiv tuberkuloze, a 1937. Radna zajednica za suzbijanje tuberkuloze. Već 1923–24. osnovane su pomoćne ambulante u Šestinama, Donjoj Bistri i Kašini, a idućih je godina otvoren niz novih bolnica i oporavilišta za oboljele od tuberkuloze (Novi Marof, Klenovnik, Skrad, Šumetlica–Strmac, bolnica za liječenje koštane tuberkuloze u Kraljevici) te niz anti-tuberkuloznih dispanzera.⁷⁶

Istodobno se u Dalmaciji vodila borba protiv malarije.⁷⁷ Već 1918. osnovan je u Zagrebu Pasteurov institut, 1921. gradska ambulanta za venerične bolesti, a 1924. stanica za suzbijanje trahoma u Prelogu.

U Zagrebu je 1920-ih postojao niz gradskih zdravstvenih ustanova: Fizikat, Gradski dječji ambulatorij, Gradski ambulatorij za kožne i venerične bolesti, Gradski raskužni zavod, tri gradske ambulante, Stanica za prvu pomoć (u Kirurškoj klinici) i Društvo za spasavanje (osnovano 1909).⁷⁸

Razvoj zdravstvene službe doveo je do podizanja novih bolnica. U Zagrebu je otvoreno novo rodilište u Petrovoj ulici (1920), gdje je smještena i primaljska škola, Merkurov sanatorij (1930).⁷⁹ Godine 1931. porušena je zgrada Zakladne bolnice na Jelačićevu trgu, koja je premještena na Sveti Duh u novogradnju gradske ubožnice i ortopedske bolnice. Bolnica Milosrdnih sestara proširena je 1940., a 1942. otvorena je Zakladna bolnica na Rebru.⁸⁰ U međuratnom razdoblju otvaraju se bolnice u Čakov-

⁷⁵ Vladimir Dugački: Čepulić, Vladimir, *Hrvatski biografski leksikon*, 3. Zagreb 1993., 148–149; Isti: Čepulić, Vladimir, *Enciklopedija Jugoslavije* (izdanje na slovenskem jezku), 3. Zagreb 1987., 320.

⁷⁶ Ivica Vučak: Tuberkuloza u Zagrebu prije 130 godina, *Infektološki glasnik*, 33(2013) 2, 49–52; Željko Dugac: Zdravstveno prosvjećivanje protiv tuberkuloze u međuratnoj Hrvatskoj, *Medicus*, 14(2005) 1, 155–171; Milan Radošević: Problem tuberkuloze u istarskim novinama u razdoblju 1919–1940. godine, *Problemi sjevernog Jadrana*, 11(2012), 73–94.

⁷⁷ Eugen Nežić: *Malarija u Dalmatinskoj Hrvatskoj*, Zagreb 1940.

⁷⁸ Vladimir Dugački: Osnivanje i početak rada Dobrovoljnog društva za spasavanje u Zagrebu, *Medicinar*, 25(1974) 5, 391–394.

⁷⁹ Stella Fatović-Ferenčić, Darija Hofgräff: Stvorena je jedna veoma lijepa ustanova, koja služi svim osiguranicima u slučaju bolesti. Osnutak i razvoj Merkurova sanatorija u Zagrebu do 1945. godine, *Liječnički vjesnik*, 125(2013) 5/6, 172–182; Dr. E.: Novi Merkurov sanatorij, *Sviet* 5(1930) 1, 72.

⁸⁰ Vladimir Dugački: Zagrebačka zakladna bolnica na Harmici (Jelačićevom trgu) 1804.–1931. Ususret 200. obljetnici, *Gazophylacium*, 8(2003), 74–79; Mladen Bušić (ur.), *Opća bolnica »Sveti Duh«, Zagreb 2006.*

cu (1922), Sušaku (1927),⁸¹ Kninu (1930), Biogradu na Moru (1936), Otočcu, Korenici, Senju (1938). Otvoren je niz duševnih bolnica, odnosno psihijatrijski odjela (bolnice u Popovači, Pakracu i Zemuniku, oporavilište u Podsusedu, odjeli u Osijeku, Splitu, Rijeci, u zagrebačkoj Bolnici Sestara milosrdnica i Zakladnoj bolnici na Rebru). Odjeli za ginekologiju i porodništvo otvaraju se u Splitu, Šibeniku, Sušaku i Zagrebu (Merkurov sanatorij, Zakladna bolnica).⁸²

Uspostavom Banovine Hrvatske kao političko-teritorijalne jedinice Kraljevine Jugoslavije (26. VIII. 1939) na području ujedinjene Savske i Primorske banovine s kotarevima Šid i Ilok (Dunavska banovina), Derventa i Gradačac (Vrbaska banovina), Brčko, Travnik i Fojnica (Zetska banovina) kao nositelj upravne vlasti određen je ban, koji je predsjedavao Banskom vlasti, vrhovnim tijelom upravne vlasti u Banovini Hrvatskoj. Socijalnom politikom u Banovini Hrvatskoj bavio se Odjel za socijalnu politiku, na koji su 28. XI. 1939. preneseni državni poslovi Socijalne politike i narodnog zdravlja, koji se odnose na područje Banovine. U sklopu Odjela djelovao je Statistički pododsjek Statističko-demografskoga odsjeka koji je, među ostalim, izrađivao kartograme populacije.⁸³

Odjel za socijalnu politiku, u skladu sa Štamparovom politikom unaprjeđenja javnoga zdravstva, predvidio je higijensku i biološku zaštitu stanovništva u suradnji Odjela za socijalnu politiku i Odjela za narodno zdravlje, ekonomsku zaštitu (smanjeno oporezivanje proporcionalno broju djece u obitelji, prednost pri zapošljavanju i promaknućima obiteljima s brojnijom djecom i sl.), pravnu zaštitu s naglaskom na obiteljsko i nasljedno pravo (dokazivanje i priznanje očinstva, skrbništvo, oduzimanje roditeljskih prava radi zanemarivanja i sl.) te moralnu zaštitu, koja je uključivala savjetovanja, psihoterapiju i propagandu s ciljem jačanja obiteljskih struktura.⁸⁴

Također se velika pažnja posvećivala zaštiti majki i dojenčadi⁸⁵ te radu Zavoda za zaštitu majke i djeteta kao središnje ustanove smještene u Zagrebu, s podružnicama u Osijeku, Sušaku i Mostaru. Po pitanju skrbi djece s teškoćama u razvoju, uočena je potreba izgradnje većih zgrada Zemaljskoga zavoda za gluhoonjeme i Zemalj-

⁸¹ Milan Zgrablić: Poteškoće oko osnivanja obiju bolnica u Sušaku, *Acta medico-historica Adriatica*, 3(2005) 2, 223–242; Vladimir Dugački, Ivica Vučak: Prim. dr. Andrija Car (1895.–1952.) predstojnik očnog odjela i ravnatelj Banovinske bolnice u Sušaku, *Acta medico-historica Adriatica*, 3(2005) 1, 119–129.

⁸² Dubravko Habek: *Povijest medicine. Uz razvoj primaljstva, porodništva i ginekologije*, Zagreb 2015.

⁸³ *Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb 1940.

⁸⁴ Vlatka Dugački, Krešimir Regan: Socijalne i zdravstvene prilike u Kraljevini Jugoslaviji za Štamparove profesure i dekanata na Medicinskom fakultetu (s naglaskom na Banovinu Hrvatsku), *Studia lexicographica*, 10(2016) 1(18), 37–63.

⁸⁵ Suzana Leček, Željko Dugac: Majke za zdravlje djece. Zdravstveno prosvjetna kampanja Se-ljačke sloge (1939.–1941.), *Časopis za suvremenu povijest*, 38(2006) 3, 983–1005.

skoga zavoda za odgoj slijepe djece, kao i potreba njihove integracije u društvo omogućavanjem stručnoga obrazovanja, te potreba osnivanja takvih zavoda na području Ispostave banske vlasti u Splitu. Za potrebe institucionaliziranja osoba s intelektualnim poteškoćama 1939. u Velikoj Gorici osnovan je Zavod za odgoj duševno zaostale djece, dok je stručni nadzor nad svom djecom s intelektualnim poteškoćama na prostoru Banovine Hrvatske bio povjeren Stanici za psihohigijenu u okviru Zakladne bolnice u Zagrebu.⁸⁶ Za funkcionalne poremećaje govora osnovana je pokretna Stanica za liječenje mucavosti, koja je djelovala u suradnji s liječnicima Zavoda za zaštitu majke i djece i prosvjetnim ustanovama na području Banovine Hrvatske. Za slabunjavu djecu osnovan je Dom za oporavak u Fužinama, koji je bio u nadležnosti Školske poliklinike u Zagrebu.⁸⁷ Za odrasle osobe s teškoćama u razvoju Banska vlast pružala je materijalnu pomoć ustanovama koje su skrbile o njima, poput Doma milosrđa, Društva sv. Vida, Socijalne zaštite u Zagrebu i sl., dok se skrb o ratnim invalidima, udovicama i siročadi provodila materijalnim pomaganjem društava, koja su određene iznose dijelila svojim članovima. Banska vlast također je propagirala zapošljavanje osoba s invaliditetom, a pod njezin su nadzor spadali invalidski dom u Našicama, banovinsko lječilište na Medvednici (Brestovac), kao i ortopedska radionica u Zagrebu s podružnicom u Splitu.⁸⁸

S ciljem socijalne zaštite radništva pri Odjelu za socijalnu politiku osnovan je Radnički odsjek. O zaštiti zaposlenih radnika brinula je Glavna inspekcija rada osnovana pri Banskoj vlasti, koja je za područje Banovine Hrvatske preuzela sve obveze Središnje inspekcije u Ministarstvu socijalne politike, a također su osnovane oblasne inspekcije rada u Zagrebu, Splitu i Osijeku. Za zdravstveno osiguranje radnika brinuli su se okružni uredi i privatno-društvena bolesnička blagajna »Merkur«, dok je za dopunsko osiguranje bilo zaduženo društvo »Merkur«, koje je imalo i sanatorij u Zagrebu. Rad Mirovinskoga zavoda za namještenike u Zagrebu započeo je 1938.⁸⁹

Pod utjecajem Štamparove politike javnoga zdravstva, zdravstvena politika za Banovine Hrvatske odvijala se u dvama smjerovima: zdravstvena prevencija i liječenje, odnosno provođenjem programa promocije zdravlja povećati razinu zdravlja stanovništva u cjelini uz smanjenje čimbenika rizika za zdravlje, smanjiti morbiditet, smrtnost i invalidnost od bolesti, ozljeda i stanja na koja se može djelovati preventiv-

⁸⁶ *Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb 1940.

⁸⁷ Stella Fatović-Ferenčić, Darija Hofgräff: Uloga i doprinos Desanke Ristović Štampar (1882.–1968.) razvoju školske poliklinike u Zagrebu (1925.–1941.), *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 28(2012), 9–24.

⁸⁸ *Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske*.

⁸⁹ *Ibid.*

nim mjerama i učinkovitom zdravstvenom skrbi.⁹⁰ Osobita se pozornost posvećivala zdravstvenom stanju i mjerama unaprjeđenja zdravlja populacijskih skupina pod povećanim rizikom. Zdravstvena služba odvijala se u zdravstvenim općinama, koje su bile pod nadzorom kotarske, odnosno gradske uprave. Banovinska zdravstvena služba obuhvaćala je 572 seoske općine, udružene u 227 zdravstvenih općina. Kao samostalne zdravstvene općine organizirane su 61 gradska i trgovišna općina s više od 4000 stanovnika, 61 seoska općina s više od 6000 stanovnika te šest općina bez zdravstvene organizacije. Zadaće zdravstvenih općina bile su obavljanje javne zdravstvene službe na polju prevencije, suzbijanje akutnih i kroničnih zaraznih bolesti, briga o održavanju i provođenju javne higijene, provođenje svih zakonskih odredbi donesenih s ciljem zaštite zdravlja pučanstva, posebice mlade i školske djece, te zdravstveno prosvjećivanje naroda. Također im je zadaća bila pružanje povoljne, a siromašnom pučanstvu besplatne liječničke pomoći, pri općinskim liječnicima ili u zdravstvenim ustanovama. Provođenje takve zdravstvene politike zahtijevalo je razgranatu organizaciju zdravstvene službe, povezivanje kotarskih i općinskih liječnika na selu i u manjim mjestima sa zdravstvenom službom u zdravstvenim ustanovama, bolnicama, dispanzerima, domovima narodnoga zdravlja, rad kojih je koordinirao i nadzirao Odjel za narodno zdravlje. S tim ciljem proveden je razmještaj liječnika i stručnoga medicinskoga osoblja po zdravstvenim općinama, kotarevima, bolnicama i zdravstvenim ustanovama. Istodobno s otvaranjem i popunjavanjem mjesta liječnika zdravstvenih općina započela je organizacija vanjskih liječničkih ambulanti u mjestima udaljenim od sjedišta liječnika. U 159 općina djelovao je banovinski liječnik, u 68 kotarski liječnik, koji se obično nalazio u sjedištu općine ili joj je bio najbliži, koji je također službovao i u zdravstvenoj općini koja nije imala liječnika.⁹¹

Rad na zaštiti i unaprjeđenju javnoga zdravstva provodile su higijenske ustanove (higijenski zavodi, domovi narodnoga zdravlja, zdravstvene stanice, dispanzeri i sl.). U njihov djelokrug ulazili su svi problemi osobne, socijalne i generativne higijene, posebice etiologija bolesti, narodna patologija i mjere socijalno-medicinskoga značaja potrebne za borbu protiv bolesti, mjere protiv pojave i širenja akutnih zaraznih bolesti, kao i protiv uklanjanja socijalnih bolesti, promicanje javne higijene provođenjem asanacijskih mjera, a zdravstvenim prosvjećivanjem angažiralo i pučanstvo u radu na zaštiti i unaprjeđenju zdravlja.⁹²

Jedna od glavnih zadaća higijenske službe bila je borba protiv akutnih i kroničnih zaraznih bolesti. Iako su velike boginje bile gotovo iskorijenjene zahvaljujući

⁹⁰ V. Dugački, K. Regan: *Socijalne i zdravstvene prilike u Kraljevini Jugoslaviji*.

⁹¹ *Organizacija zdravstvene službe na selu*, Zagreb 1940; *Problem populacije u Hrvatskoj*, Zagreb 1940; *Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske*.

⁹² *Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske*.

provođenju obvezatnoga cijepljenja, postojala je mogućnost širenja pjegavoga tifusa iz područja koja su do osnivanja Banovine Hrvatske pripadala Vrbaskoj, Drinskoj i Primorskoj banovini te je s ciljem suzbijanja i ispitivanja pjegavca bilo planirano osnivanje eksperimentalne stanice sa sjedištem u Domu narodnoga zdravlja u Travniku. U samoj Banovini bili su rašireni trbušni tifus, griža, škrlat i difterija na koje je otpadalo dvije trećine svih prijavljenih akutnih zaraza i gotovo tri četvrtine svih smrtnih slučajeva.⁹³ Među kroničnim zaraznim bolestima prednjačili su tuberkuloza, venerične bolesti, malarija i trahom. Endemski sifilis bio je najakutniji socijalno-medicinski problem u većini bosansko-hercegovačkih kotareva Banovine. Stoga je Odjel narodnoga zdravlja organizirao akciju pregleda svojega stanovništva u kotarevima, gdje je vladala zaraza te je istodobno započelo sustavno liječenje u pokretnim ambulantomama. Akciju su vodili nadležni domovi narodnoga zdravlja, dok je Zavod za proizvodnju lijekova u Zagrebu te ustanove besplatno snabdijevao antiluetičkim lijekovima, a u Travniku, Gradačcu i Bugojnu postavljeni su liječnici zaduženi za suzbijanje endemskoga sifilisa. Velik medicinski, ali i društveni problem u Banovini predstavljala je i tuberkuloza, od koje je umirao gotovo svaki četvrti stanovnik. Radi suzbijanja tuberkuloze osnovani su 1940. novi antituberkulozni dispanzeri u Slavonском Brodu, Novom Marofu, Ivancu, Klenovniku i Svetoj Nedelji kraj Samobora, s kojima je Banovina Hrvatska imala ukupno 17 antituberkuloznih dispanzera. Među kroničnim zaraznim bolestima, u Banovini je bio raširen i trahom, na čijem je suzbijanju radilo 15 antitrahomskih stanica i specijalna bolnica u Prelogu.⁹⁴ S tim su se problemima kao primarnima suočavali Odsjek za higijensku službu Odjela za narodno zdravlje u Zagrebu i Higijenski zavod kao sastavni dio pododsjeka za narodno zdravlje Ispostave banske vlasti u Splitu,⁹⁵ koji su preuzeli kompetencije središnje državne higijenske ustanove Higijenskoga zavoda za područje Banovine. Kao zasebne ustanove Higijenskoga odsjeka u Zagrebu i Higijenskoga zavoda u Splitu postojali su Zavod za zaštitu majke i djece, Školska poliklinika, Ambulanta za kožne i venerične bolesti, Muzej za higijenu te Antituberkulozni dispanzer.⁹⁶

Higijenskom odsjeku u Zagrebu i Higijenskom zavodu u Splitu bili su podređeni domovi narodnoga zdravlja, u čiji se djelokrug ubrajalo proučavanje socijalne etiologije bolesti, patologija kraja, zaštita djece, suzbijanje socijalnih i akutnih zara-

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid.; Željko Dugac: *Kako biti čist i zdrav. Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2010.

⁹⁵ Ispostava banske vlasti u Splitu nastala je nakon likvidacije bivše banovinske uprave Primorske banovine u Splitu. Naredba o djelokrugu i unutarnjem uređenju Ispostave banske vlasti od 4. VIII. 1940, *Narodne novine*, 106(1940), 6. VIII., 2; Tonko Barčot: Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu 1939.–1941., *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48(2006), 667–702.

⁹⁶ *Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske*.

znih bolesti, asanacija sela i higijenska propaganda. Na području Banovine 1940. bilo je 12 domova narodnoga zdravlja, 52 zdravstvene stanice, 32 školske poliklinike, 24 kožno-venerične ambulante, 15 antituberkuloznih dispanzera, 15 antitrahomskih stanica, 11 dispanzera za matere i dojenčad, sedam oporavišta i ljetovališta i 18 antituberkuloznih stanica. Banovinski zavod za proizvodnju lijekova biološkoga i kemijskoga sastava u Zagrebu (PLIBAH) osnovan je Naredbom banske vlasti 1939. s ciljem centralizacije i koordinacije cjelokupne proizvodnje lijekova na području Banovine. Osnivanjem PLIBAH-a banovinska proizvodnja proširila se i na veterinarske serume i lijekove, kao i na kemijske i farmaceutske proizvode.⁹⁷

Ispitivanja zdravstvene strukture naroda, istraživanje uzroka socijalnih bolesti, kao i štetnih utjecaja društva na narodno zdravlje, te zdravstveno prosvjećivanje naroda i poučavanje liječnika i medicinskoga pomoćnoga osoblja spadali su u djelo-krug Škole narodnoga zdravlja u Zagrebu, kao samostalne ustanove Odjela za narodno zdravlje, koju je utemeljio Andrija Štampar.⁹⁸

Drugi svjetski rat odrazio se i na medicini. S jedne je strane kočio razvoj medicinske znanosti, a s druge je strane velik broj liječnika stradao ili bio proganjan. Zaslugom Ante Vuletića, koji je organizirao akciju suzbijanja endemskoga sifilisa u Bosni i Hercegovini, brojni liječnici su spašeni od progona.⁹⁹

Za rata prva je odredska bolnica osnovana na Petrovoj Gori 1941. Slični oblici sanitetske službe osnovani su 1942. u Slavoniji i Dalmaciji. Iste godine formirana je prva kirurška ekipa u Hrvatskoj, a s radom počinju prve radionice za proizvodnju sanitetskoga materijala, izrađujući zavoje, udlage i jednostavne medicinske instrumente. Krajem 1942. potvrđen je Statut sanitetske službe Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske, a sredinom 1943. formiran je Sanitetski odsjek Glavnoga štaba Hrvatske.¹⁰⁰

Najveći broj pozadinskih partizanskih bolnica bio je smješten u zabačenim selima, a mnoge su bile izgrađene po šumama u obliku drvenih baraka ili paviljona. Uz mnoge bolnice bila su izgrađena podzemna skloništa za ranjenike (Petrova Gora, Slavonija). Te su bolnice već u jesen 1942. činile organiziranu mrežu vojno-partizanskih bolnica, koje su bile podređene referentima pojedinih saniteta pojedinih područja. U Slavoniji su 1942. djelovale četiri bolnice kapaciteta 60–80 kreveta. Osim

⁹⁷ Pliva d. d., *Hrvatska enciklopedija*, 6. Zagreb 2006, 532.

⁹⁸ 70 godina rada na promicanju zdravlja hrvatskog puka. Škola narodnog zdravlja »Andrija Štampar«, Zagreb 1997; Dubravka Kisić: *Škola narodnog zdravlja Andrija Štampar 1926.-1939. Arhitektura i sanitarna tehnika u misiji napredka*, Zagreb 2014; Željko Dugač: *Higijena stanovanja i djelovanje Škole narodnog zdravlja u međuratnom razdoblju*, *Istarski povijesni biennale*, 5(2013), 225–246.

⁹⁹ Vladimir Dugački: Vuletić, Ante, *Hrvatska enciklopedija*, 11. Zagreb 2009, 538.

¹⁰⁰ *Sanitetska služba u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941-1945*, 1–3. Beograd 1989.

bolesničkih paviljona, uz bolnice su izgrađene kuhinje, stanovi za osoblje, stražu i radnike, kao i paviljon za dnevni boravak bolesnika. Bolnice su se snabdijevale od komandi područja, ratnoga plijena i dobrovoljnih priloga naroda, narodnooslobodilačkih odreda te omladinskih organizacija.¹⁰¹

Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. sanitetska služba u novooslobođenim područjima dobila je više stručnoga osoblja, a broj liječnika se povećao te je u veljači 1944. sazvan I. kongres liječnika Narodnooslobodilačke fronte Hrvatske s ciljem razmatranja ratne kirurgije i epidemiologije (pjegavi tifus, kožne i venerične bolesti). Tijekom 1943. nakon epidemije pjegavoga tifusa u Hrvatskoj su, uz formiranje zdravstvenih sekcija, osnivane i civilne ambulante i dezinfekcijske stanice. Nakon osnivanja Oblasnoga i Okružnoga narodnooslobodilačkih odbora započelo je razdoblje ubrzane organizacije zdravstvene službe pod vodstvom Zdravstvenoga odjela Zemaljskoga antifašističkoga vijeća narodnoga oslobođenja Hrvatske. Odjel je organizirao zdravstvene sekcije i ekipe, zdravstvenu promidžbu, nastavu za zdravstveno osoblje i sl. U svibnju 1944. osnovan je Zemaljski odbor Crvenoga križa Hrvatske, a iste godine održana je osnivačka skupština Društva liječnika Hrvatske (od 1945. Zbor liječnika Hrvatske).¹⁰² Iduće godine osnovan je Zavod za transfuzijsku medicinu kao vojna ustanova (od 1948. samostalna ustanova). Iste godine osnovano je Ministarstvo narodnoga zdravlja Narodne Republike Hrvatske (od 1951. Savjet za narodno zdravlje i socijalnu politiku).¹⁰³

Poslijeratno i suvremeno doba

Nakon Drugoga svjetskog rata na području Hrvatske prevladavali su brojni zdravstveni i socijalni problemi (endemije i epidemije zaraznih bolesti, visoka smrtnost dojenčadi, migracije, nedostatak i neravnomjerna raspodjela zdravstvenih djelatnika). Takvo je stanje dovelo do centralizacije zdravstvenoga sustava i razvoja specijaliziranih službi za rješavanje pojedinih problema na razini primarne zdravstvene zaštite. Ubrzo su se uvidjeli nedostatci takva sustava, pa se decentralizacijom zdravstva nastojalo vratiti sveobuhvatnost primarnoj zdravstvenoj zaštiti. Domovi zdravlja postali su tako zdravstvene ustanove koje su pružale preventivnu i kurativnu zaštitu; prvi dom zdravlja takva tipa osnovan je 1953. u Zagrebu. Počinju se intenzivno razvijati medicinska znanost i struka, utemeljuju se nove medicinske discipline i specijalnosti (virologija, imunologija, endokrinologija, neurokirurgija), otvaraju se i proširuju brojne medicinske ustanove (Centar za zaštitu majki i djece, 1953; Bolnica za

¹⁰¹ *Sanitetska služba u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije.*

¹⁰² Vladimir Dugački: Sto dvadeseta obljetnica Hrvatskoga liječničkog zbora, *Narodni zdravstveni list*, 36(1994) 408/409, 15.

¹⁰³ *Sanitetska služba u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije.*

liječenje ozljedenika, 1946 /od 1948. Traumatološka bolnica/; Bolnica za dječju koštanu tuberkulozu Kantrida, 1949); fakulteti (Medicinski fakultet u Rijeci, 1955)¹⁰⁴ i škole za medicinske sestre (Rijeka, Osijek, Split, Šibenik, 1947; Vrapče, 1948). Godine 1960. u Gradskom higijenskom zavodu u Zagrebu počinje okupljanje epidemiologa svih zagrebačkih domova zdravlja. Na sastancima su razmatrani slučajevi prijave zaraznih bolesti i tražena njihova poveznica (mjesto stanovanja, radno mjesto, socijalni status i sl.) te je postupno stvarana doktrina i način postupanja u slučajevima izbijanja infekta u pojedinim rizičnim grupama. Radi unaprjeđivanja i djelotvornosti zaštite turističkih područja od infekta izrađen je 1971. *Kodeks sanitarnih mjera za turistička područja*. Iako službeno nije stupio na snagu, primjenjivali su ga epidemiolozi i sanitarni inspektori u svakodnevnoj rutini.

Također se razvija sustav zdravstvenoga osiguranja. Nakon završetka Drugoga svjetskoga rata došlo je do spajanja svih zatečenih nositelja tadašnjega socijalnoga osiguranja te je osnovan Središnji zavod za socijalno osiguranje i zemaljski zavodi za socijalno osiguranje, a 1947. cjelokupno poslovanje preuzima Državni zavod za socijalno osiguranje. Početkom 1950-ih dolazi do nove reorganizacije nositelja socijalnoga osiguranja te od 1952. djeluju Zavod za socijalno osiguranje Narodne Republike Hrvatske i kotarski zavodi za socijalno osiguranje, u kojima osiguranici upravljaju zavodima preko svojih predstavnika. Osniva se Osniva Fond mirovinskoga osiguranja i doplatka za djecu kao Republički fond i Fond zdravstvenoga osiguranja na razini kotarskih i gradskih zavoda.¹⁰⁵ Godine 1971. iz poslova socijalnoga osiguranja izdvaja se mirovinsko i invalidsko osiguranje, te su kao nositelji zdravstvenoga osiguranja organizirane Zajednice zdravstvenoga osiguranja radnika i Zajednice zdravstvenoga osiguranja poljoprivrednika te Privremene zajednice zdravstvenoga osiguranja radnika i Privremene zajednice zdravstvenoga osiguranja poljoprivrednika. Od 1974. zdravstveno se osiguranje provodilo u samoupravnoj interesnoj zajednici, osnovanoj za područje čitave Hrvatske pod nazivom Samoupravne interesne zajednice zdravstvenoga osiguranja i zdravstva, a 1990. osniva se Republički fond zdravstvenoga osiguranja i zdravstva Hrvatske.¹⁰⁶

Uspostavom neovisne Republike Hrvatske provedena je reforma zdravstvenoga sustava i zdravstvenoga osiguranja donošenjem novih zakona i pravnih akata.

¹⁰⁴ Juraj Sepčić: Pola stoljeća Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, *Acta medico-historica Adriatica*, 3(2005) 2, 157–176; Ana Alebić-Juretić: Sanitarne prilike u Rijeci na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, *Acta medico-historica Adriatica*, 8(2010) 2, 329–336; Amir Muzur: Uloga Andrije Štampara pri osnivanju Medicinskog fakulteta u Rijeci, *Analiz Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 28(2012), 53–62; Amir Muzur, Ante Škrobonja: Korijeni riječke medicinske misli i tradicije i okolnosti osnivanja Medicinskog fakulteta u Rijeci, *Acta medico-historica Adriatica*, 3(2005) 2, 177–194.

¹⁰⁵ M. D. Grmek: *Uvod u medicinu*.

¹⁰⁶ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_11_48_910.html (pristupljeno 13. II. 2019).

Na temelju tekovina medicine, za Domovinskoga rata preventivna zdravstvena zaštita u Hrvatskoj uspjela je dosljedno provoditi prikladne mjere zaštite i time sačuvala stanovništvo, ali i vojne jedinice od epidemija zaraznih bolesti vezanih uz rat, razaranja, boravak u skloništima i bijeg stanovništva.

Prema *Zakonu o zdravstvenoj zaštiti Republike Hrvatske* iz 2008., zdravstvene ustanove mogu biti u državnome vlasništvu (klinike, klinički bolnički centri i državni zdravstveni zavodi), u vlasništvu županija (domovi zdravlja, poliklinike, opće i specijalne bolnice, ljekarne, ustanove za hitnu medicinsku pomoć te za zdravstvenu njegu u kući i županijski zavodi za javno zdravstvo) te u privatnom vlasništvu.¹⁰⁷ Broj domova zdravlja kao temeljnih ustanova na razini primarne zdravstvene zaštite u stalnom je padu. Na sekundarnoj i tercijarnoj razini zdravstvene zaštite danas djeluju 22 opće (županijske) bolnice, tri klinička bolnička centra, 11 kliničkih bolnica i klinika, 31 specijalna bolnica, četiri ustanove za hitnu pomoć, 168 ljekarni, 145 ustanova za njegu, devet trgovačkih društava za zdravstvenu djelatnost te 6764 jedinice privatne prakse. U svakoj županiji, tj. na području jedinica područne samouprave, djeluje jedan zavod za javno zdravstvo. Svoje zadaće provode preko službe epidemiologije, mikrobiologije, javnoga zdravstva, zdravstvene ekologije, školske medicine, zaštite mentalnoga zdravlja te prevencije i izvanbolničkoga liječenja ovisnosti.¹⁰⁸ Na najvišoj razini djeluju državni zdravstveni zavodi: Hrvatski zavod za javno zdravstvo (od 1994),¹⁰⁹ Hrvatski zavod za transfuzijsku medicinu (od 1945),¹¹⁰ Hrvatski zavod za zaštitu zdravlja i sigurnost na radu (osnovan 1996. kao Hrvatski zavod za medicinu rada),¹¹¹ Hrvatski zavod za mentalno zdravlje (od 2003),¹¹² Hrvatski zavod za toksikologiju (od 1997),¹¹³ Hrvatski zavod za hitnu medicinu (2009)¹¹⁴ te Hrvatski zavod za zdravstveno osiguranje (od 1993).¹¹⁵ Intenzivno se razvija znanstvena produkcija, povećaju se novi stručno-znanstveni časopisi, osnivaju se nove klinike, zavodi, laboratoriji, a medicinsko se obrazovanje širi. Djeluju i strukovne organizacije, poput Hrvat-

¹⁰⁷ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2008_12_150_4097.html (pristupljeno 13. II. 2019).

¹⁰⁸ Usp. Nacionalnu strategiju razvitka zdravstva 2006.-2011, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2006_06_72_1719.html (pristupljeno 13. II. 2019).

¹⁰⁹ *Hrvatski zavod za javno zdravstvo od osnutka do danas 1893.-2003.*, Zagreb 2003.

¹¹⁰ <http://www.hztm.hr/hr/content/6/djelatnost-i-ustroj/9/djelatnost-i-ustroj/> (pristupljeno 19. III. 2019).

¹¹¹ <http://hzzsr.hr/> (pristupljeno 19. III. 2019).

¹¹² <https://www.hzjz.hr/sluzba-promicanje-zdravlja/odjel-za-mentalno-zdravlje-i-prevenciju-ovisnosti/> (pristupljeno 19. III. 2019).

¹¹³ <http://www.hzt.hr/> (pristupljeno 19. III. 2019).

¹¹⁴ <http://www.hzhm.hr/o-nama/> (pristupljeno 19. III. 2019).

¹¹⁵ <https://www.hzzo.hr/> (pristupljeno 19. III. 2019).

skoga liječničkoga zbora,¹¹⁶ Hrvatske liječničke komore¹¹⁷ i Hrvatskoga katoličkog liječničkog društva.¹¹⁸ Utemeljena je također i Akademija medicinskih znanosti Hrvatske koja okuplja stručnjake i znanstvenike medicinske struke s ciljem promicanjem medicinskih znanosti radi unaprjeđenja narodnoga zdravlja.¹¹⁹

Zaključak

Rad se bavi zdravstvenim, higijenskim i socijalnim prilikama na hrvatskom prostoru od prapovijesti do suvremenoga doba. Potaknuto nedostatkom sustavnoga istraživanja razvoja zdravstvene skrbi na prostoru današnje Hrvatske, rad se bavi zdravstvenim, higijenskim i socijalnim prilikama koje su dominirale tijekom više tisućljeća. Cilj je bio uputiti na probleme koji su prevladavali, ali i na djelovanje pri suzbijanju istih na terenu, kao i na djelovanje po pitanju prevencije i zdravstvene zaštite, posebice jer su u povijesti svjetske medicine hrvatske zemlje većinom imale posredničku ulogu. Razloge za to treba tražiti u povijesnom razvoju toga dijela Europe i političko-teritorijalnoj rascjepkanosti hrvatskoga prostora.

Među najstarije zdravstvene institucije na hrvatskom prostoru treba ubrojiti kako privatne tako i javne bolnice. Bolnice su postojale već u starom vijeku u antičkoj Grčkoj i Rimu. Zbog prijelaza na feudalni društveni sustav pod utjecajem kršćanstva, kako u Bizantu tako i u zapadnoj Europi, nastali su hospitali, koje su osnivali crkveni redovi i gradske općine. Te su ustanove više bile karitativne nego kurativne. Ipak, nakon XIV. st. u sustavu karantena i lazareta zdravstvene ustanove sve više poprimaju karakter javnih društvenih institucija.

Zdravstvene ustanove, među kojima istaknuto mjesto pripada bolnicama, snažnije su se razvile i počele poprimati suvremeni(ji) izgled tek u XIX. st., kada je znanstveni i tehnički razvoj u dijagnostici i terapiji doveo do toga da se bolesnici nisu mogli više adekvatno liječiti u vlastitom domu ili privatnim ordinacijama liječnika, već su se tretirali u zdravstvenim ustanovama s medicinskim uređajima i laboratorijima.

Zdravstvene ustanove su javne ili privatne institucije koje pružaju građanima medicinsku pomoć i druge oblike zdravstvene zaštite. U svojem današnjem obliku zdravstvene su ustanove pojava novijega doba. Još u XIX. st. bile su drukčije organi-

---

¹¹⁶ Vladimir Dugački: *Hrvatski liječnički zbor – 140 godina – 1874.-2014.*, Zagreb 2014; <https://www.hlz.hr/> (pristupljeno 12. II. 2019).

¹¹⁷ Ivica Vučak i sur.: *Hrvatska liječnička komora 2005.-2015. Spomen-knjiga u povodu dvadesete obljetnice obnove Hrvatske liječničke komore*, Zagreb 2015.

¹¹⁸ <http://www.hkld.hr/> (pristupljeno 12. II. 2019).

¹¹⁹ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1062> (pristupljeno 12. II. 2019).

zirane te su imale drukčiji djelokrug te drukčije medicinsko i socijalno značenje. Ustanove kolektivnoga tipa poput bolnica bile su još u nedavnoj prošlosti znatno manje važne od liječničke pomoći u privatnoj ordinaciji ili domu oboljeloga. Stacionirane zdravstvene ustanove bile su svojevrsni azil za iznemogle siromahe i oboljele od zaraznih ili teško izlječivih bolesti. Kako je u vezi s promjenama u društvenoj strukturi stanovništva i skladu sa socijalnim i ekonomskih razvojem zdravstvena zaštita poprimila sve izrazitiji javni karakter, rastao je broj javnih zdravstvenih ustanova, koje su postale osnovna snaga u razvoju zdravstvene zaštite.

Na hrvatskom prostoru, a i šire, napredak u razvoju zdravstvenih ustanova započinje imenovanjem Andrije Štampara načelnikom sanitetskoga odjela u Ministarstvu socijalne politike i narodnoga zdravlja. Zahvaljujući Štamparu, pored bolničkih ustanova klasičnoga tipa, stvorena je posebna samostalna mreža higijenske službe, koja se oslanjala na mnogobrojne zdravstvene ustanove.

IZVORI I LITERATURA

70 godina rada na promicanju zdravlja hrvatskog puka. Škola narodnog zdravlja »Andrija Štampar«, Zagreb 1997.

Ajduković, Marina, Branica, Vanja: Počeci socijalnog rada u hrvatskoj između dva svjetska rata, *Ljetopis socijalnog rada*, 13(2006) 1, 29–45.

Alebić-Juretić, Ana: Sanitarne prilike u Rijeci na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, *Acta medico-historica Adriatica*, 8(2010) 2, 329–336.

Balen, Ivica, Kovačić, Luka (ur.): *Andrija Štampar. Radovi sa znanstvenih skupova Dani Andrije Štampara u Slavonskom Brodu*, Slavonski Brod 2009.

Barčot, Tonko: Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske u Splitu 1939.-1941., *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48(2006), 667–702.

Belicza, Biserka, Tucak, Antun: Glasnik Društva slavonskih liječnika. Najstariji liječnički časopis. Glasilo liječničke udruge u Hrvatskoj 1877.-1878. *Liječnički vjesnik*, 125(2003) 7/8, 213–222.

Bijadija, Bruno: Rimska religija i kultovi u Epidauru, *Archaeologica Adriatica*, 6(2012) 1, 67–86.

Brisky, Livia, Krželj, Vjekoslav, Lozić, Bernarda, Kuzmanić Šamija, Radenka, Brisky, Tibor: Uvođenje obaveznog cijepljenja protiv velikih boginja na području Dalmacije i grada Splita u prvoj polovini 19. stoljeća, *Paediatrica Croatica*, 56(2012) 1.

Bučin, Rajka: Predsjedništvo Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (1869-1921). Razvoj poslovanja i »pismare«, *Arhivski vjesnik*, 56(2013), 27–44.

Buklijaš, Tatjana: Kolera. Nova bolest u doba revolucija, *Hrvatska revija*, 3(2003) 1, 90–93.

Bušić, Mladen (ur.): *Opća bolnica »Sveti Duh«, Zagreb 2006.*

Dr. E.: Novi Merkuror sanatorij. *Sviet* 5(1930) 1, 72.

Dugac, Željko: *Protiv bolesti i neznanja. Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb 2005.

Dugac, Željko: Zbor liječnika Hrvatske, Andrija Štampar i javnozdravstvena politika u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevini Jugoslaviji), *Liječnički vjesnik*, 127(2005) 5/6, 151–157.

Dugac, Željko: Zdravstveno prosvjeđivanje protiv tuberkuloze u međuratnoj Hrvatskoj, *Medicus*, 14(2005) 1, 155–171.

- Dugac, Željko, Pećina, Marko:** Dnevnik Andrije Štampara. 120. obljetnica rođenja i 50. obljetnica smrti, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 19(2008), 151–155.
- Dugac, Željko, Pećina, Marko:** *Andrija Štampar. Dnevnik s putovanja 1931.-1938.*, Zagreb 2009.
- Dugac, Željko:** *Kako biti čist i zdrav. Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2010.
- Dugac, Željko:** Higijena stanovanja i djelovanje Škole narodnog zdravlja u međuratnom razdoblju, *Istarski povijesni biennale*, 5(2013), 225–246.
- Dugački, Vladimir:** Proces institucionalizacije hrvatske medicine do Prvoga svjetskog rata, *Acta medico-historica Adriatica*, 7(2009) 1, 61–70.
- Dugački, Vladimir:** Razvoj zdravstvenih ustanova u Hrvatskoj do Prvoga svjetskog rata, *Medicus*, 16(2007) 2, 251-255.
- Dugački, Vladimir:** *Hrvatska medicinska bibliografija. Opis tiskanih knjiga s područja humane i veterinarske medicine i farmacije, koji se odnose na Hrvatsku* (suautor M. D. Grmek), dio I: knjige, sv. III: 1919-1940. Zagreb 1984.
- Dugački, Vladimir:** Splitski lazaret godine 1782, u: *Znanost u Hrvata. Prirodoslovlje i njegova primjena / Centuries of Natural Science in Croatia. Theory and Application (katalog izložbe)*, 1. Zagreb 1996, 270.
- Dugački, Vladimir:** Medicinska nastava u Zagrebu prije otvorenja Medicinskog fakulteta, *Acta medico-historica Adriatica*, 4(2006) 1, III–120.
- Dugački, Vladimir:** Gradska ljekarna »K crnom orlu«, *Zagrebački leksikon*, 1. Zagreb 2006., 294.
- Dugački, Vladimir:** Santorio Santorio, u: *Hrvati predavači na inozemnim (sve)učilištima* (ur. I. Kosić), Zagreb 2003, 88–89.
- Dugački, Vladimir:** Baglivi, Đuro (Giorgio, Baglivus Armenius Georgius), *Hrvatski biografski leksikon*, 1. Zagreb 1983., 342–344.
- Dugački, Vladimir:** Amatus Lusitanus (João Rodriguez, Joannes Rodericus), *Hrvatski biografski leksikon*, 1. Zagreb 1983., 99.
- Dugački, Vladimir:** Habelićev dikcionar (1670) kao izvor hrvatskoga medicinskog nazivlja, *Studia lexicographica*, 1(2007) 1, 53–59.
- Dugački, Vladimir:** Habelićev Dikcionar (1670.) kao izvor hrvatskoga medicinskog nazivlja, u: *Znanstveni skup o Jurju Habeliću – 400. obljetnica rođenja Jurja Habelića (1609.-1678.)*, referati sa Znanstvenog skupa održanog 17. travnja 2009. u Velikoj Gorici (ur. K. Matković Mikulčić), Velika Gorica 2009., 157–162.
- Dugački, Vladimir:** Budislavić, Toma (Budisaljčić, Budislav, Natalić, Natalis, Nadal), *Hrvatski biografski leksikon*, 2. Zagreb 1989., 441–442.
- Dugački, Vladimir:** Emerik Pavić, Flos medicinae – Cvit likarije (suautori B. Belicza, S. Fatović, Ferencić, M. Korade i Z. Kaić), u: *Znanost u Hrvata. Prirodoslovlje i njegova primjena / Centuries of Natural Science in Croatia. Theory and Application* (katalog izložbe), 1. Zagreb 1996., 266.
- Dugački, Vladimir:** Medicinska periodika u Hrvatskoj do 1918. godine, *Studia lexicographica*, 4(2010) 1(6), 115–137.
- Dugački, Vladimir:** Prva hrvatska tvornica medicinskih instrumenata Jakoba Hlavke, *Medicus*, 14(2005) 2, 347–350.
- Dugački, Vladimir:** Ginekologija, porodništvo i primaljstvo u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova, *Acta medico-historica Adriatica*, 1(2003) 1, 74–84.
- Dugački, Vladimir:** Osnivanje i početak rada Primaljskog učilišta i Zemaljskog rodilišta u Zagrebu, *Liječnički vjesnik*, 99(1977) 5, 325–328.
- Dugački, Vladimir, Fatović-Ferenčić, Stella, Bunijevac, Helena:** *120 godina Škole za primalje*, Zagreb 1997.

- Dugački, Vladimir:** Zagrebačka Zakladna bolnica na Harmici (Jelačićevu trgu), 1804.-1931. Ususret 200. obljetnici, *Gazophylacium*, 8(2003) 3/4, 74–79.
- Dugački, Vladimir:** 140 godina Kliničke bolnice »Dr Mladen Stojanović« u Zagrebu, *Naše novine*, 9(1986) 79, 8–9.
- Dugački, Vladimir:** Rasprava o Medicinskom fakultetu u Hrv. saboru, »Prije 50 godina«, *Liječnički vjesnik*, 89(1967) 2, 186–189.
- Dugački, Vladimir:** Uloga Zbora liječnika Hrvatske u osnivanju Medicinskog fakulteta u Zagrebu, *Liječnički vjesnik*, 89(1967) 11, 877–883.
- Dugački, Vladimir:** 65. godišnjica Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, *Naše novine*, 6(1983) 47, 4.
- Dugački, Vladimir:** Obljetnice naših medicinskih velikana. Akademik Drago Perović (1888-1968). Akademik Andrija Štampar (1888-1958), *Naše novine*, 11(1988) 103, 6–7.
- Dugački, Vladimir:** Čepulić, Vladimir, *Hrvatski biografski leksikon*, 3. Zagreb 1993., 148–149.
- Dugački, Vladimir:** Čepulić, Vladimir, *Enciklopedija Jugoslavije* (izdanje na slovenskem jezku), 3. Zagreb 1987., 320.
- Dugački, Vladimir:** Osnivanje i početak rada Dobrovoljnog društva za spasavanje u Zagrebu, *Medicinar*, 25(1974) 5, 391–394.
- Dugački, Vladimir:** Zagrebačka zakladna bolnica na Harmici (Jelačićevom trgu) 1804.-1931. Ususret 200. obljetnici, *Gazophylacium*, 8(2003), 74–79.
- Dugački, Vladimir:** Vuletić, Ante, *Hrvatska enciklopedija*, 11. Zagreb 2009., 538.
- Dugački, Vladimir:** Sto dvadeseta obljetnica Hrvatskoga liječničkog zbora, *Narodni zdravstveni list*, 36(1994) 408/409, 15.
- Dugački, Vladimir:** Vuletić, Ante, *Hrvatska enciklopedija*, 11. Zagreb 2009., 538.
- Dugački, Vladimir:** *Hrvatski liječnički zbor – 140 godina – 1874.-2014.*, Zagreb 2014.
- Dugački, Vladimir, Vučak, Ivica:** Prim. dr. Andrija Car (1895.-1952.) predstojnik očnog odjela i ravnatelj Banovinske bolnice u Sušaku, *Acta medico-historica Adriatica*, 3(2005) 1, 119–129.
- Dugački, Vlatka:** Bibliografija radova Vladimira Dugačkoga (1961-2013), *Studia lexicographica*, 6(2012) 1/2(10/11), 67–304.
- Dugački, Vlatka:** Bibliografija radova Vladimira Dugačkoga (dodatak), *Studia lexicographica*, 7(2013) 1(12), 267–269.
- Dugački, Vlatka, Regan, Krešimir:** Zagreb u Prvom svjetskom ratu (Ozračje osnivanja medicinskog fakulteta), *Acta medico-historica Adriatica*, 13(2015), suppl. 1, 97–120.
- Dugački, Vlatka, Regan, Krešimir:** Socijalne i zdravstvene prilike u Kraljevini Jugoslaviji za Štamparove profesure i dekanata na Medicinskom fakultetu (s naglaskom na Banovinu Hrvatsku), *Studia lexicographica*, 10(2016) 1(18), 37–63.
- Dugački, Vlatka, Regan, Krešimir (ur.):** *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb 2018.
- Fatović-Ferenčić, Stella:** Liječnički vjesnik u povijesti medicine i povijest medicine u Liječničkome vjesniku. U povodu 125. obljetnice izlaženja Liječničkog vjesnika, *Liječnički vjesnik*, 124(2002), 165–169.
- Fatović-Ferenčić, Stella, Hofgräff, Darija:** Stvorena je jedna veoma lijepa ustanova, koja služi svim osiguranicima u slučaju bolesti. Osnutak i razvoj Merkurova sanatorija u Zagrebu do 1945. godine, *Liječnički vjesnik*, 125(2013) 5/6, 172–182.
- Fatović-Ferenčić, Stella, Hofgräff, Darija:** Uloga i doprinos Desanke Ristović Štampar (1882.-1968.) razvoju školske poliklinike u Zagrebu (1925.-1941.), *Analni Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 28(2012), 9–24.

- Fureš,** Rajko: Prva originalna tiskana medicinska stručna knjiga na hrvatskome jeziku Ivana Krstitelja Lalangua, *Dani dr. Franje Tuđmana Hrvati kroz stoljeća*, 3(2010), 523–534.
- Fureš,** Rajko: *Ivan Krstitelj Lalangua. Otac medicinske stručne literature na hrvatskom jeziku i hrvatskog primaljstva*, Zagreb 2016.
- Gjanković,** Hugo: Epidemijske bolesti, lazareti, karantena u prošlosti, *Naše more*, 17(1970) 2, 83–91.
- Glesinger,** Lavoslav: *Prva medicinska knjiga na hrvatskom jeziku. (Pavićev prijevod salernitanskih regula)*, Zagreb 1940.
- Glesinger,** Lavoslav: *Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku (1556-1558), (prilog dubrovačkoj medicinskoj i kulturnoj historiji)*, Zagreb 1940.
- Glesinger,** Lavoslav: *Medicina kroz vjekove*, Zagreb 1954.
- Glesinger,** Lavoslav: *Povijest medicine*, Zagreb 1978.
- Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb 1940.
- Gotl,** Igor: Rječnik lijekova u djelu Ivana Krstitelja Lalangua *Medicina ruralis, Farmaceutski glasnik*, 53(1997), 183–197.
- Grmek,** Mirko Dražen: *Hrvatska medicinska bibliografija: opis tiskanih knjiga i članaka s područja humane i veterinarske medicine i farmacije, koji se odnose na Hrvatsku*, dio I, sv. I: 1470.-1875, Zagreb 1955; dio I, sv. II: 1876-1918, Zagreb 1970.
- Grmek,** Mirko Dražen: *Zdravstvene prilike i medicina slavenskih naroda u najranije doba njihove povijesti*, Zagreb 1965.
- Grmek,** Mirko Dražen: *U borbi za narodno zdravlje. Izabrani članci Andrije Štampara*, Zagreb 1966.
- Grmek,** Mirko Dražen: *Uvod u medicinu*, Beograd–Zagreb 1971.
- Habek,** Dubravko: Cijepljenje protiv velikih boginja u Županiji bjelovarsko-križevačkoj od 1887. do 1907. godine : povijesni osvrt, *Infektološki glasnik*, 33(2013) 4, 187–190.
- Habek,** Dubravko, **Fureš,** Rajko: Vojna bolnica u Bjelovaru iz 1900. godine, *Acta medico-historica Adriatica*, 12(2014) 1, 123–134.
- Habek,** Dubravko: *Povijest medicine. Uz razvoj primaljstva, porodništva i ginekologije*, Zagreb 2015.
- Horbec,** Ivana: *Zdravlje naroda – bogatstvo države. Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj*, Zagreb 2015.
- Hrvatski zavod za javno zdravstvo od osnutka do danas 1893.-2003.*, Zagreb 2003.
- https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_11_48_910.html (pristupljeno 13. II. 2019).
- https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2008_12_150_4097.html (pristupljeno 13. II. 2019).
- https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2006_06_72_1719.html (pristupljeno 13. II. 2019).
- <http://www.hzmt.hr/hr/content/6/djelatnost-i-ustroj/9/djelatnost-i-ustroj/> (pristupljeno 19. III. 2019).
- <http://hzzsr.hr/> (pristupljeno 19. III. 2019).
- <https://www.hzjz.hr/sluzba-promicanje-zdravlja/odjel-za-mentalno-zdravlje-i-prevenciju-ovisnosti/> (pristupljeno 19. III. 2019).
- <http://www.hzt.hr/> (pristupljeno 19. III. 2019).
- <http://www.hzhm.hr/o-nama/> (pristupljeno 19. III. 2019).
- <https://www.hzzo.hr/> (pristupljeno 19. III. 2019).
- <https://www.hlz.hr/> (pristupljeno 12. II. 2019).
- <http://www.hkld.hr/> (pristupljeno 12. II. 2019).
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=1062> (pristupljeno 12. II. 2019).
- Inić,** Suzana: Julije Domac – utemeljitelj ljekarni kao zdravstvenih zavoda, *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 28(2012), 77–91.

- Ivanišević**, Goran (ur.): *300 godina balneoloških analiza u Hrvatskoj. Knjiga izlaganja na znanstvenom skupu Zagreb-Varaždinske Toplice, 20. listopada 2009.*, Zagreb 2009.
- Ivanišević**, Goran (ur.): *Morski ljekoviti činitelji u Hrvatskoj: knjiga izlaganja na znanstvenom skupu 1. lošinska škola prirodnih ljekovitih činitelja*, Veli Lošinj, 8-10. rujna 2000, Zagreb 2000.
- Ivanišević**, Goran: Balneologija – od empirije do medicine utemeljena na dokazima, *Fizikalna i rehabilitacijska medicina*, 21(2007) 1/2, 150–162.
- Jamnicki Dojmi**, Mirko: Zadarska primaljska škola od njezina osnutka 1820. do zatvaranja 1918. godine, *Acta medico-historica Adriatica*, 4(2006) 1, 129–152.
- Jandrić Balen**, Marica, **Balen**, Ivica: Zdravstvene i socijalne prilike u Brodu na Savi za vrijeme Prvog svjetskog rata, *Acta medico-historica Adriatica*, 13(2015), suppl. 1, 9–20.
- Jembrih**, Alojz: *Pavao Ritter Vitezović (1652-1713)*, Zagreb 2017.
- Kaić**, Zvonimir: 65 godina Zadruge hrvatskih stomatologa, *Acta stomatologica Croatica*, 3(1968) 3, 164–168.
- Kalčić**, Silva: Zdravstvene ustanove u Dalmaciji u doba klasicizma, s posebnim osvrtom na staru splitsku bolnicu, *Adrias*, 18(2012), 141–154.
- Kisić**, Dubravka: *Škola narodnog zdravlja Andrija Štampar 1926.-1939. Arhitektura i sanitarna tehnika u misiji napredka*, Zagreb 2014.
- Knezović**, Pavao, **Jerковиć**, Marko: *Zbornik o Emeriku Paviću. Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa Emerik Pavić i franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Osijek, 23.-25. svibnja 2013. godine, Zagreb 2014.
- Krešić**, Mirela, **Rakitičan**, Monika: Primaljstvo u Hrvatskoj i Slavoniji 1876.-1918. Zakonodavni okvir ustroja primaljske službe, *Historijski zbornik*, 68(2015) 2, 277–295.
- Leček**, Suzana, **Dugac**, Željko: Majke za zdravlje djece. Zdravstveno prosvjetna kampanja Seljačke sloge (1939.-1941.), *Časopis za suvremenu povijest*, 38(2006) 3, 983–1005.
- Lečenje i suzbijanje tuberkuloze u našem radničkom osiguranju. Lečilište Središnjeg ureda za osiguranje radnika »Brestovac« kraj Zagreba 1909-1934*, Zagreb 1934.
- Lobmayer**, Antun: *Kolera. Pouka za svakoga kako da se brani od kolere u gradu i na selu*, Zagreb 1892.
- Maksimović**, Jovan, **Maksimović**, Marko: Ranokršćanski mučenici – žrtve nepoštovanja Asklepijevog kulta u vrijeme Dioklecijana, *Acta medico-historica Adriatica*, 8(2010) 2, 239–260.
- Manojlović**, Zorica: Ratna bolnica Crvenog križa u Rijeci (1914.-1918.), *Acta medico-historica Adriatica*, 15(2017), suppl. 1, 47–66.
- Marinović**, Ivo: Iz povijesti dubrovačke bolnice – od Domus Christi (14 st.) do Nove bolnice (1888), *Acta medico-historica Adriatica*, 3(2005) 1, 101-111.
- Murvar**, Miro: Sanitarni kordon za vrijeme Dubrovačke Republike i poslije njenog pada, *Naše more*, 11(1964) 6, 344–346.
- Muzur**, Amir: Uloga Andrije Štampara pri osnivanju Medicinskog fakulteta u Rijeci, *Analni Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 28(2012), 53–62.
- Muzur**, Amir, **Škrobonja**, Ante: Korijeni riječke medicinske misli i tradicije i okolnosti osnivanja Medicinskog fakulteta u Rijeci, *Acta medico-historica Adriatica*, 3(2005) 2, 177–194.
- Naredba o djelokrugu i unutarnjem uređenju Ispostave Banske Vlasti od 4. VIII. 1940, *Narodne novine*, 106(1940), 6. VIII., 2.
- Nežić**, Eugen: *Malarija u Dalmatinskoj Hrvatskoj*, Zagreb 1940.
- Od Kraljevskog zemaljskog zavoda za proizvodjanje cjepiva proti boginjama do Imunološkog zavoda*, Zagreb 1893-1993, Zagreb 1993.
- Organizacija zdravstvene službe na selu*, Zagreb 1940.
- Perojević**, Snježana: Izgradnja lazareta u Splitu, *Prostor*, 10(2002) 2(24), 119–132.

- Piasek, Gustav, Piasek, Martina:** Opažanja Ivana Krstitelja Lalangua na tragu ideja moderne medicinske rada u Hrvatskoj, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 14-15(2004), 31–37.
- Piplović, Stanko:** Početak gradnje modernih bolnica u Dalmaciji, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43(2001), 311–340.
- Pliva 1921-1961. Tvornica farmaceutskih i kemijskih proizvoda, Zagreb, Zagreb 1961.*
- Pliva d. d., *Hrvatska enciklopedija*, 6. Zagreb 2006, 532.
- Problem populacije u Hrvatskoj, Zagreb 1940.*
- Psihijatrijska bolnica Vrapče 1879-1979, Zagreb 1979.*
- Radošević, Milan:** Problem tuberkuloze u istarskim novinama u razdoblju 1919.-1940. godine, *Problemi sjevernog Jadrana*, 11(2012), 73–94.
- Roksandić, Drago:** Imperijalna granica i sanitarni kordon u 18. stoljeću, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva »Prosvjeta«*, 9(2004), 123–141.
- Salopek, Igor:** Muzej krapinskih neandertalaca kao izvor medicinskih refleksija, *Acta medico-historica Adriatica*, 8(2010) 2, 197–202.
- Sanitetska služba u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941-1945*, 1–3. Beograd 1989.
- Sepčić, Juraj:** Pola stoljeća Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, *Acta medico-historica Adriatica*, 3(2005) 2, 157–176.
- Sirovica, Stjepan:** *Stoljeće šibenske psihijatrije 1883-1983*, Šibenik 1983.
- Skenderović, Robert:** Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770., *Scrinia Slavonica*, 5(2005) 1, 115–143.
- Skitarelić, Neven, Nežirović, Robert, Skitarelić, Nataša:** Pregled povijesti zadarskog zdravstva, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 58(2016), 469–496.
- Spomenica povodom 50. obljetnice rada Katedre za ortopediju 1922-1972, Zagreb 1973*, 11–13, 75–78.
- Štimac, Ivana:** *Tuberkuloza kao javnozdravstveni problem u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Borba, prevencija i rezultati (1902.-1960.)* (diplomski rad), Zagreb 2018.
- Thaller, Lujo:** *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od god. 1770. do 1850.*, Zagreb 1927.
- Thaller, Lujo:** *Od vrača i čarobnjaka do modernog liječnika. Povijest borbe protiv bolesti i smrti*, Zagreb 1938.
- Tomić-Karović, Kruna:** Ljudevit Gutschy, u: *I. simpozij o historiji mikrobiologije i imunologije u Hrvatskoj do 1923. godine*, Zagreb 1923, 107–117.
- Utvić, Vladimir:** *Povijest bolničkih ustanova u Osijeku od 1874-1974*, 2. Osijek 1974.
- Vodopija, Janko (ur.):** *Sanitarni kordon nekad i danas. Zbornik radova simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar, 26. do 28. listopada 1978.*, Zagreb 1978.
- Vrabčević, Vladimir:** *Kolera i kako ćemo se od nje čuvati*, Zagreb 1910.
- Zakon od 24. siječnja 1894. o uredjenju zdravstvene službe u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji i provedbeni napuci k istomu od 15. lipnja 1895. br. 20.315 i br. 24.209*, Zagreb 1894.
- Vučak, Ivica:** Lječilište Brestovac – ponos zagrebačkog zdravstva, *Zagreb moj grad*, 5(2011) 32, 41–43.
- Vučak, Ivica:** Tuberkuloza u Zagrebu prije 130 godina, *Infektološki glasnik*, 33(2013) 2, 49–52.
- Vučak, Ivica i sur.:** *Hrvatska liječnička komora 2005.-2015. Spomen-knjiga u povodu dvadesete obljetnice obnove Hrvatske liječničke komore*, Zagreb 2015.
- Zgrablić, Milan:** Poteškoće oko osnivanja obiju bolnica u Sušaku, *Acta medico-historica Adriatica*, 3(2005) 2, 223–242.

THE HISTORY OF HEALTHCARE AND THE DEVELOPMENT OF HEALTH INSTITUTIONS IN CROATIA

Vlatka Dugački

The Miroslav Krleža Institute of Lexicography, Zagreb
vdugacki@gmail.com

Krešimir Regan

The Miroslav Krleža Institute of Lexicography, Zagreb
kresimir.regan@gmail.com

ABSTRACT: This paper presents an overview of the history of healthcare and the development of health institutions in Croatia from prehistory till today. The developments in providing care for the sick and infirm in these lands are described based on relevant literature and periodicals. The presented data is a contribution to the research of the systematic history of the Croatian health system.

Keywords: *history of healthcare; health institutions; Croatia*

Članci su dostupni pod licencijom Creative Commons: Imenovanje-Nekomercijalno
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Sadržaj smijete umnožavati, distribuirati, priopćavati
javnosti i preradivati ga, uz obvezno navođenje autorstva, te ga koristiti samo u nekomercijalne svrhe.